

Jolanta Panasiuk

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin
Zakład Logopedii i Językoznawstwa Stosowanego

Realizacja struktur składniowych w afazji

Realization of Syntactic Structures in Aphasia

Streszczenie

W artykule zostały zaprezentowane sposoby oraz mechanizmy realizacji struktur składniowych przez osoby z uszkodzeniami podległej półkuli mózgu i z afazją. Swoistość struktur składniowych w wypowiedziach chorych z afazją jest wypadkową dwu przeciwstawnych procesów, a mianowicie dezintegracji procesu mówienia oraz strategii kompensacyjnych, służących przelamywaniu zakłóceń w operacjach zdaniotwórczych.

Indeks specyficznych dla chorych z afazją sposobów realizacji struktur składniowych rysuje się następująco: 1. Wypełnienie wzorca (potoki składniowe, eholalie, formuliczność wypowiedzeń); 2. Redukcja wzorca (elipsa składniowa, styl telegraficzny); 3. Rozbudowa wzorca (ciągi słowne, powtórzenia); 4. Modyfikacja wzorca (akomodacja składniowa, inwersja składniowa); 5. Kontaminacja wzorca.

Mechanizm zmian ilościowych i jakościowych w strukturze składniowej wypowiedzi afatycznych jest konsekwencją zaburzeń programowania wypowiedzi. W dewiacjach składniowych ujawnia się działanie trzech osobnych procesów: 1) przestawienia (transpozycji); 2) wyprzedzenia (antycypacji); 3) powtórzenia (perseweracji). Zakłócenie procesu językowego planowania i programowania wypowiedzi występuje również u osób zdrowych w chwilach osłabienia kontroli językowej pod postacią przejęzyczeń, u chorych z uszkodzeniami mózgu jest objawem nasilonym i względnie trwałym.

Summary

The paper presents the ways and mechanisms of realization of syntactic structures by persons with lesions of the subordinate hemisphere and aphasia. The specificity of syntactic structures in utterances of aphasic patients is a resultant of two opposing mechanisms: disintegration of the speaking process and compensatory strategies that serve to overcome disturbances in sentence-making operations.

The index of aphasic-patient-specific ways of realization of syntactic structures is as follows:

1. Filling the pattern (syntactic streams, echolalias, use of syntactic standards); 2. Pattern reduction (syntactic ellipsis, telegraphic style), 3. Pattern extension (word sequences, repetitions [perseverations]); 4. Pattern modification (syntactic accommodation, syntactic inversion); 5. Pattern contamination.

The mechanism of quantitative and qualitative changes in the syntactic structure of aphasic utterances is a consequence of disturbances in utterance programming. Syntactic deviations reveal the operation of three separate processes: 1) transposition, 2) anticipation, 3) perseveration. Disturbances of the linguistic process of utterance planning and programming also occur in healthy persons at the moment of loosening linguistic control in the form of slips of tongue, while in patients with brain injuries it is an intensive and comparatively persistent syndrome.

Wypowiedzi językowe tworzone są w ramach określonych schematów czy też formuł składniowych, które rozumie się jako abstrakcyjny ciąg pozycji oznaczonych symbolami kategorii gramatycznych i klas leksykalnych [Klemensiewicz 1971; Polański 1966]. Każde zdanie, nawet bardzo rozbudowane, zawiera w sobie szkielet konstrukcyjny, oparty na wymaganiach semantyczno-składniowych użytego w nim czasownika. Poszczególne pozycje składniowe, wymagane przez czasownik, mogą być w konkretnym zdaniu mniej lub bardziej rozwinięte. Schematy zdaniowe są więc pewnymi abstraktami, modelami wyznaczonymi przez właściwości konotacyjne czasowników [Saloni, Świdziński 1985 s. 261].

Funkcjonowanie wewnętrznych wzorców składniowych umożliwia, zdaniem psycholingwistów¹, poprawne formułowanie wypowiedzi, ich korygowanie – jeśli zawierają błędy, a także rozumienie treści słyszanych zdań [Kurcz 1987; 1992; Aitchison 1991]. W literaturze afazjologicznej zaburzenia w budowaniu zdań traktowane są jako jeden z podstawowych objawów afazji, a sposoby realizowania wzorca gramatycznej struktury zdania przez chorych z afazją opisuje się jako:

¹ Mechanizm powstawania zakłóceń języka na poziomie składniowym w duchu psycholingwistyki przedstawił Z. Klemensiewicz [1959 s. 177]: „Od myślowego tworzywa zdania, ujmowanego szkicowo, prowizorycznie i płynnie w mowie wewnętrznej, do gotowego zdania gramatycznego mowy zewnętrznej prowadzi operacja zdaniotwórcza. Polega ona na poszukiwaniu i wyborze odnośnego, a najodpowiedniejszego, znaku językowego dla każdego składnika tworzywa zdaniowego, dla każdego związku i stosunku jego składników”.

– dezintegrację lub zablokowanie wzorca, co znacząco ogranicza możliwość generowania poprawnych gramatycznie i sensownych zdań;

– osłabienie wzorca, kiedy wzorec składniowy jest aktualizowany prawidłowo w określonych warunkach albo ulega czasowym odkształceniom pod wpływem uprzednio usłyszanych wypowiedzi;

– modyfikację wzorca

a) na skutek nieuwzględnienia istotnej cechy wzorca lub cech wzorca, co powoduje, że treść wzorca ulega zawężeniu przy jednoczesnym zwiększeniu zakresu odpowiadających mu treści (błąd abstrakcji pozytywnej);

b) poprzez włączenie dodatkowej nieistotnej cechy lub cech do wzorca, co powoduje wzbogacenie treści i zawężenie jego zakresu (błąd abstrakcji negatywnej) [Lewicki 1986; Kądziałowa, w: Mierzejewska 1978].

Z badań R. Jakobsona wynika, że struktury składniowe osób z zakłóceniami w dziedzinie podobieństwa (afazją sensoryczną) przejawiają się zaburzeniem składniowego kontekstu. U badanych zauważa się tendencję do opuszczania głównego, porządkującego członu zdania – podmiotu, podczas gdy wyrazy porządkowane przez składnię zgody lub rzędu są bardziej odporne na rozpad. Zapoczątkowanie wypowiedzi, a z tym wiąże się w neutralnym szyku języka polskiego użycie podmiotu, stanowi dla osób z afazją sensoryczną główną trudność. Jednakże znaczenie tak zakłóconych struktur można zdekodować poprzez odwołanie się do poprzednich zdań (pomyślanych lub wypowiedzianych przez nadawcę lub/i odbiorcę). Szczególnie trwałe w tym typie zaburzeń okazują się wyrazy, które nie mogą odnosić się do kontekstu (zaimki), lub wyrazy tworzące kontekst (partykuły) [Jakobson 1989 s. 158].

Charakter zjawisk składniowych wyznacza, w świetle literatury, granicę między dwoma głównymi rodzajami afazji: w przypadku zaburzeń sensorycznych zachowana pozostaje struktura zdania, jego rusztowanie, w afazji motorycznej powiązania składniowe ulegają zupełnej dezintegracji.

Składnię pacjentów afatycznych analizowano na poziomie powierzchniowym. Jako istotne traktowano takie elementy, jak: długość zdania, rodzaj związków składniowych występujących w obrębie zdania i wykładniki gramatyczne tych zależności, stosunek składniowy pomiędzy zdaniami składowymi w wypowiedzeniu wielokrotnie złożonym oraz użycie wskaźników zespolenia, częstość występowania i rozkład poszczególnych kategorii wyrazów. Wyniki prowadzonych analiz odnoszono do sposobu funkcjonowania umysłowych modeli strukturalnych².

² Niektóre zjawiska w mowie chorych z afazją można trafniej zinterpretować odwołując się do modeli kognitywnych, szczególnie gramatyki generatywno-transformacyjnej. Chociaż w tekstach afatycznych obserwujemy trudności w realizacji struktur powierzchniowych, to łatwo daje się odczytać sens wypowiedzi poprzez odwołanie się do struktur głębszych. Widać to szczególnie wyraźnie na przykładzie licznych kontaminacji składniowych struktur powierzchniowych, które

Celem podjętych w niniejszym opracowaniu analiz nie jest jednak indeksowanie formalnogramatycznej komplikacji afatycznych wypowiedzeń³. Większa część materiału została zarejestrowana w takich sytuacjach mówienia, które skłaniały chorych z afazją do spontanicznego użycia potocznej odmiany języka. Stąd dużo zastrzeżeń poprawnościowych wiąże się z naruszeniem gramatycznej spójności tych tekstów, które nie są znakiem patologii, ale cechą języka w normie. Nie wszystkie odstępstwa od standardów językowych należy interpretować w kontekście zaburzeń afatycznych. W prezentowanym materiale chcę ująć przede wszystkim takie sposoby realizacji zdań, które są konsekwencją uszkodzeń mózgu i symptomem afazji i które – pomimo tego że są zjawiskiem patologicznym – pełnią w zachowaniach chorych ważne funkcje komunikacyjne.

Swoistość struktur składniowych w wypowiedziach osób z afazją jest wypadkową dwu przeciwstawnych procesów, a mianowicie dezintegracji procesu mówienia oraz strategii kompensacyjnych, służących przełamywaniu zakłóceń w operacjach zdaniotwórczych. Strategie te są stymulowane komunikacyjnymi potrzebami mówiących. Zjawiska składniowe prezentują się w zebranych materiale w dwu ekstremalnych wariantach, warunkowanych monologową bądź dialogową formą wypowiedzi oraz typem i głębokością zaburzeń afatycznych.

Indeks specyficznych dla chorych z afazją sposobów realizacji struktur składniowych rysuje się następująco⁴:

1. Wypełnienie wzorca:

- a) potoki składniowe;
- b) echolalie;
- c) formuliczność wypowiedzeń.

2. Redukcja wzorca:

- a) elipsa składniowa;
- b) styl telegraficzny.

3. Rozbudowa wzorca:

- a) ciągi słowne;
- b) powtórzenia.

4. Modyfikacja wzorca:

- a) akomodacja składniowa;

opisywane były dotychczas jako przejawy dezintegracji wzorca składniowego, a zaburzenia łączliwości gramatycznej wyrazu były podstawą orzekania o agramatyzmie w afazji.

³ Materiał badawczy stanowią utrwalone na taśmach magnetofonowych i magnetowidowych wypowiedzi 70 chorych z afazją. Korpus tekstów obejmuje ok. 2100 stron maszynopisu.

⁴ Segmentacja tekstu mówionego na jednostki składniowe i sposób jego ortograficznej notacji dla potrzeb niniejszego opracowania wyznaczone zostały czynnikami prozodycznymi: intonacją, akcentem oraz pauzą fonetyczną. Dodatkowo o sposobie delimitacji wypowiedzi afatycznych i wyodrębniania całości składniowych decydowało kryterium semantyczno-logiczne.

b) inwersja składniowa.

5. Kontaminacja wzorca.

I. WYPEŁNIENIE WZORCA SKŁADNIOWEGO

W niektórych rodzajach afazji, przede wszystkim w afazji akustyczno-gnostycznej oraz w lżejszych postaciach pozostałych typów, formalny schemat zdania bywa realizowany prawidłowo. Poszczególnym elementom składniowym wyraźnie przyporządkowane są funkcje składniowe, a obecność osobowej formy czasownika oraz innych wyrazów z nim związanych wskazuje na predykatywną, przynajmniej w perspektywie nadawcy, funkcję tych struktur. Często jednak modele zdania, nawet o dość skomplikowanej i urozmaiconej strukturze, nie niosą jakiegokolwiek znaczenia, które byłoby identyfikowane przez odbiorcę. Nie zawsze też sytuacja komunikacyjna, w jakiej takie zdania, jak poniżej były wypowiedziane, umożliwia rozpoznanie ich referencji. Interpretacja tekstu złożonego z tego typu zdań może odbywać się poprzez semantyzację przebiegów melodycznych. Bogate układy intonacyjno-składniowe pozwalają w przytoczonych niżej realizacjach rozpoznawać niejednokrotnie gatunek wypowiedzi, emocjonalne zabarwienie przekazywanych treści, ale przede wszystkim dokonywać delimitacji ciągu fonicznego, wydobywając w nim jednostki systemowe, których struktura formalna może być pewną wskazówką do interpretacji ich znaczenia.

Ten atang ma ang bezpuciąge, a dolne tutaj ma a, tu ma wolne.

Będę spróbował przez te zęby mi się rozpruły, tytkomi się to puszcza.

Tylko szwagier za bardzo szwento po tym zatrafie.

O! Widzi pani, jakie chwały dylkarylne! Ach!

O! tutaj, to były rąze. Tak, tak rąze wszystkie.

No, i do tego idzie szóstka, do tego. Do tego to i do tego też. I do wrządy wrzucowe.

No i epo gra tym, to gra. Żeby pogrą spoczywom, żeby mi się tu otarło.

No, w tym jest zimne dolne, to jest zimne dolne i to. To kest dolne i to jest dolne. I To dolne

to gra w tym też.

Abeks to jest A, B – to jest to, no!

Powyższe przykłady wypowiedzeń są symptomem ciężkiej postaci afazji sensorycznej i bywają określane w literaturze jako „żargon afatyczny”. Nagroma-

dzenie tego typu struktur w tekście monologowym powoduje powstanie potoków składniowych. Chorzy, którzy w swobodnych wypowiedziach narracyjnych generują serie niezrozumiałych, pełnych neologizmów konstrukcji, w pewnych okolicznościach zdolni są do budowania spójnych, również semantycznie, wypowiedzi. Patologia zmniejsza się wyraźnie w próbach konwersacji. Faktem jest, że te osoby nie zawsze rozumieją wypowiedzi słowne i trudno z nimi prowadzić dialog, ale kontekst sytuacyjny i użycie kodów parawerbalnych umożliwiają tworzenie z tymi osobami spójnej pragmatycznie interakcji. Większą część tych replik, które są poprawne składniowo i semantycznie, stanowią formuły i standardy językowe; szczególnie liczne są te, które realizują funkcje metatekstowe.

Oczywiste jest, że chorzy z lżejszymi zaburzeniami mowy tworzą niezliczoną ilość wypowiedzi poprawnych gramatycznie, a pojawiające się w niektórych realizacjach zakłócenia leksykalno-semantyczne lub fonetyczne tylko statystycznie różnią się od tych, które obserwowane są w tekstach wypowiedzianych przez zdrowych użytkowników języka.

1. Potoki składniowe

Afazje sensoryczne, związane z uszkodzeniem mózgu w obrębie ośrodka Wernickego, określa się w literaturze amerykańskiej jako afazje *fluent* (płynne). Charakterystyczne dla nich zaburzenia językowe nie objawiają się – w przeciwieństwie do afazji *non-fluent* – trudnościami w formułowaniu wypowiedzi. Na skutek działania czynników neurodynamicznych obserwuje się u chorych z afazją płynną słowotok, czyli patologiczną, nadmierną, a często bezładną gadatliwość (*logorea*). Językowo ten typ afazji objawia się występowaniem potoków składniowych.

W lingwistyce za potok składniowy uznaje się „ciąg wyrazów i wyrażeń luźno ze sobą powiązanych, nieuporządkowanych ani logicznie, ani syntaktycznie. W ciągu takim, w miarę nasuwających się myśli lub stanów uczuciowych, następują wyrazy i człony syntaktyczne wiążące się ze sobą tylko zewnętrznie. Powiązanie stanowi ogólna myśl bądź intencja mówiącego, nie jest jednak ona do tego stopnia porządkująca, żeby mogła z góry narzucić wypowiedzi schemat logiczny” [Kurkowska, Skorupka 1966 s. 240].

Zrozumienie przez odbiorcę tego typu konstrukcji formułowanych przez osobę z afazją utrudniają, poza czynnikami strukturalnymi, także ujawniające się w nich specyficzne zjawiska. W afatycznych potokach składniowych występuje niedobór rzeczowników, w ich miejscu występują nie motywowane kontekstem zaimki. Por.:

[11] *Mnie się zdaje, że lepsze jest to... twarzą ze soto, jest yyy... tak, jak ja yyy nie takie jak ty... taki już wyzięty już jest... no, ale Boże już niedługo to już jakoś tam będzie [...]*

B. *Od jak dawna pan jest na emeryturze?*

[41] *To znaczy zaraz, zaraz, maszu tu mnie, to jest dwudziestego... już się do... to od nich i jakieś ja wiem, może mniej, może, może tego, że oni nie, no co tam tego, co tam tego... oni to chcą, żeby to, to tego... Teraz niech tak kurde... ale wicie... czemu ty, kurcze, ja biorę to, a te nie, czemu co wszystko tam, nie jeden. Nie, ale trzeba. Myślę, kurcze, no i dlaczego to, ale detsze te tego to, co one, jak jeszcze byłaby zdrowa, to ma te... a tu ona miała wszystko tamte. To moja moga jeszcze jak, jak w razie tego zwrotkażu tak dotarła takie na, na przykład te yyy na pobrowy takie, gdzieś było, no nie, ni proporcje. Wi jakie ona była. No! Wszystko kurcze z toma, później tego, później jeszcze coś tama a miała jakąś kolę w tym yyy... no, niedaleko o to, no to zaraz tużej do wody. No tak, no ja przyszedłem, no to tego po jakiś karaten, a mi się drugą tego, nie. To mieli sobie na tym.*

Rozluźnione gramatycznie wypowiedzi obfitują również – zwłaszcza w cięższych formach afazji po uszkodzeniu mózgu w obrębie ośrodka Wernickego – w neologizmy strukturalne, zwłaszcza rzeczownikowe. Znaczenie afatycznych formacji słowotwórczych jest zwykle niezrozumiałe. Sporadycznie tylko odbiorca może wyodrębnić morfemy wchodzące w skład neologizmu i określić znaczenie strukturalne konstrukcji, które nie musi zresztą odpowiadać temu, jaki zamierzył nadawca realizując tę formę⁵.

Potoki składniowe są objawem zaburzeń obserwowanym przede wszystkim w pierwszym okresie po zachorowaniu i w językowej aktywności chorego stanowią pogłębiające patologię *perpetuum mobile*⁶. Chorzy z afazją płynną, generujący niezliczoną ilość potoków składniowych, najchętniej uczestniczą w interakcjach jako nadawcy, a formą językową, która charakteryzuje ich zachowania słowne, jest przede wszystkim urozmaicony pod względem prozodycznym monolog. Komunikacyjna wartość poniższych przykładów ujawnia się przede wszystkim w licznie realizowanych wykładnikach funkcji fatycznej, które wskazują, że interakcja trwa. Niezdolność do konwersacji wiąże się u tych

⁵ Neologizmy te nie mają charakteru systemowego, tzn. brak jest stałości związku pomiędzy ich formą i treścią. Nie można ich zatem uznać nawet za neologizmy idiolektałne, te bowiem odznaczają się stałą relacją językowej postaci wyrazu oraz przypisanego mu – w obrębie języka osobniczego – znaczenia.

⁶ Aktywność słowną chorych z *logoreą* należy kierować raczej na odbiór wypowiedzi i tworzyć takie sytuacje komunikacyjne, w których afatyk staje się uważnym słuchaczem. Potoki składniowe dotyczą bowiem chorych z zaburzeniami rozumienia mowy i kontrolowania własnych wypowiedzi drogą słuchową.

elementów funkcyjnych w składniowej strukturze wypowiedzi. Zarejestrowany poniżej obraz zjawisk na poziomie składniowym wynika z mechanizmów językowych, a nie zaburzeń neurodynamicznych, jak we wcześniej prezentowanych wypowiedziach.

2. Echolalie

Echolalia (gr. *echo* 'dźwięk, echo' i *lalia* 'gadanina') polega na powtarzaniu jednakowych lub podobnych układów głoskowych. Zjawisko to występuje często w mowie dzieci oraz w wypowiedziach osób z zaburzeniami psychicznymi, gdzie jest objawem automatycznych, niezamierzonych i nonsensownych zachowań. W afazji, zwłaszcza motorycznej, echolalia jest strategią przystosowawczą i kompensującą znaczne trudności w formułowaniu zdań. Mimowolne powtarzanie jest symptomatyczne przede wszystkim dla afazji motorycznej dynamicznej, ale pojawia się także w afazji motorycznej kinetycznej lub afazji mieszanej (motoryczno-sensorycznej). Licznie zaprezentowane tu przykłady dowodzą, że echolaliczne powtórzenia są typową dla afatyków strategią, służącą budowaniu interakcji językowej. Por.:

B.⁷ *Na jakiej ulicy Pani mieszka?*

A. *No, na jakiej...*

B. *Na jakiej ulicy?*

A. *Ulicy? Ulicy... ulicy... na czwartej...*

B. *Proszę powiedzieć, jakie zawody wykonują ci ludzie? Kto tu ręką macha?*

A. *Ma-cha policjant. Tu ma-cha list... list... list... listonosz... listonosz.*

B. *Jakiego dnia się Pani urodziła?*

A. *Jakiego dnia? Osiemnaście.*

B. *Jutro ma Pani urodziny. Piątego...?*

A. *Piątego? Stycznia? Nie.*

B. *Grudnia?*

A. *Acha! Grudnia? Tak!*

B. *Piątego grudnia. Gdzie Pani pracowała? Była Pani pracownikiem umysłowym?*

A. *Umysłowym?*

B. *A teraz jest Pani na zwolnieniu?*

A. *Na zwolnienie, tak.*

⁷ Repliki dialogu oznaczone literą „A.” pochodzą od chorego z afazją, natomiast „B.” – od osoby badającej.

- B. *Kiedy Pani zachorowała?*
 A. Zachorowałam? Jak zachorowałam?
 B. *Kiedy? Kiedy Pani zachorowała?*
 A. Kiedy Pani zachorowałam.

- B. *Trudno wymienić nazwy miesięcy?*
 A. Trudno, trudno.
 B. *A nazwy dni tygodnia?*
 A. Dni tygodnia?
 B. *A jaki dzisiaj dzień mamy?*
 A. Dzisiaj, dzisiaj...
 B. *Czwartek...*
 A. Czwartek, czwartek.

Komunikacyjne znaczenie tego typu zachowań ogranicza się do realizowania funkcji fatycznej. Należałoby postrzegać te realizacje jako zjawiska z pogranicza zachowań komunikacyjnych i reaktywnych. Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, na ile realizowane echolalicznie repliki dialogu były intencjonalne. Dyskursywność działań chorych z afazją należałoby wówczas wiązać nie z faktami językowymi, jeśli te rzeczywiście należą do zachowań reaktywnych, ale z rozpoznaniem sytuacji przez mówiącego. Całokształt niejęzykowej aktywności afatycznych rozmówców wskazuje, że sytuacja, w jakiej się znajdują, jest przez nich interpretowana właściwie, rozumieją swoją rolę komunikacyjną i próbują wypełniać ją na tyle, na ile pozwalają na to ich językowe sprawności, ograniczone w ostatnich prezentowanych wypadkach oraz przedstawionych niżej do zachowań dźwiękonaśladowczych, wspomaganych czasem gestem. Używane w funkcji komunikatywnej znaki parawerbalne spójne są pod względem semantycznym i pragmatycznym i nie powodują zakłóceń interakcji. Por.:

- B. *Proszę słuchać i powiedzieć, gdzie jest okno?*
 A. Okno? [Wzrusza ramionami].
 B. *Gdzie jest okno? Gdzie tutaj jest okno?*
 A. Okno?
 B. *Gdzie jest okno?*
 A. *To znaczy jak?*
 B. *Proszę pokazać, gdzie okno? Gdzie jest okno?*
 A. Gdzie jest okno?
 B. *Yhy.*
 A. *No, okno...* [pokazuje na drzwi].
 B. *Tam są drzwi. Tu jest okno* [pokazuje okno].

- A. *No, ale okno, to ja... no...*
 B. *A gdzie są drzwi?*
 A. A gdzie są drzwi?
 B. *Tu są drzwi.*
 A. Tu są drzwi. Tu są drzwi.
 B. *A gdzie jest sufit?*
 A. Sufit? Sufit? Gdzie są drzwi?
 B. *Gdzie jest sufit? Sufit?*
 A. Gdzie jest sufit?
 B. *Tam jest sufit. Gdzie jest umywalka?*
 A. Umywalka?
 B. *To jest umywalka.*
 A. *Yhy.*
 B. *Gdzie jest telewizor?*
 A. Telewizor? Telewizor? O Jezu!
 B. *Proszę podnieść rękę do góry.*
 A. Podnieść rękę do góry? Do góry?
 B. *Tak.*
 A. *To tu? Nie.*
- B. *Proszę położyć gumkę na zapalki.*
 A. Położyć na zapalki. No, to tu.
 B. *Proszę dotknąć nożyczkami zeszytu.*
 A. Dotknąć nożyczkami zeszytu.
 B. *Yhy. To tu.*
 A. *Jaki tu...*
 B. [W badaniu orientacji przestrzennej] *Gdzie jest lewy krzyżyk?*
 A. Krzyżyk... krzyżyk...
 B. *Który to lewy?*
- B. *A gdzie jest górny krzyżyk? Górny?*
 A. Krzyżyk?
 B. *Górny. U góry gdzie jest?*
 A. Gdzie jest krzyżyk, no.
 B. *Tu jest górny krzyżyk.*
 A. Krzyżyk, tu jest.
 B. *A gdzie jest dolny?*
 A. *Górny. [...]*
 B. *A kot gdzie śpi?*
 A. Gdzie śpi?
 B. *Pod...*

A. Pod krzyżykiem.

B. *Kot śpi pod krzyżem.*

B. *Co on robi?*

A. ...

B. *Ko...*

A. *Ko... ko...*

B. *Kopie.*

A. *Kopie? Kopie?*

B. *Yhy. Kopie dół.*

A. *Kope dół.*

B. *A ona?*

A. ...

B. *Pi...*

A. *Pije? Pije? Pije? Pije?*

B. *Proszę mi pokazać, gdzie jest ucho.*

A. *Ucho? Ucho? Ucho?* [Pokazuje oko] *To znaczy nie...*

B. *Oko.*

A. *Oko? Oko? Oko?* *Oko to tu.*

Znaczna część echolalicznych realizacji wiąże się z wrażliwością chorych afatycznych na brzmieniową warstwę słowa i jest prawdopodobnie objawem zachowań reaktywnych – niekomunikacyjnych⁸. Powtarzane są wówczas nie tylko sekwencje dialogu wypowiedzianego przez interlokutora, ale wszelkie słowa rejestrowane w danej chwili przez chorego, np. rozmowy osób postronnych lub fragmenty tekstów słyszane z włączonego radia czy telewizora⁹.

B. *A w którym roku się Pani urodziła?*

A. *W roku urodziłam się...*

B. *A jak się nazywa Pani mąż?*

A. *No nazywa się P.*

B. *No jak się nazywa?*

A. *Jak się nazywa?* *No tak.*

B. *Jak ma na imię?*

⁸ Ten rodzaj zachowań regulowany jest przez niższe ośrodki mózgu, a w neurofizjologicznym modelu przyjętym do interpretacji wyższych czynności psychicznych przez K. Obuchowskiego [1982] za zachowania stereotypowe, mimowolne, reaktywne odpowiada układ monokonkretny.

⁹ Na mimetycznych zdolnościach chorych z afazją opiera się metodyka postępowania logopedycznego. Tworzenie tekstu jest odbudowywane, w pierwszym okresie rehabilitacji, przez naśladownictwo językowych zachowań logopedy.

A. *No nazywa się... No...*

B. *Co ona robi?*

A. *Co ona robi? Co ona robi?*

Ostatnie z wymienionych przykładów należy uznać raczej za zachowania niekomunikacyjne, które są warunkowane zaistniałym pobudzeniem sensorycznym, nie zaś wykładnikiem spełnianych intencji mówiącego. W przeciwieństwie do cytowanych wcześniej przejawów echolalii nie występują tu dowody na kompensację słowa poprzez użycie środków parawerbalnych. Warto zaznaczyć, że widoczne w powyższych przykładach zaburzenie interakcji nie jest wyrazem występujących u badanych osób trwałych trudności komunikacyjnych. W innych sytuacjach ci sami chorzy używają podobnych środków językowych, ale w sposób dowolny. Wydaje się, że granicą zachowań intencjonalnych i reaktywnych jest zdolność wyboru, echolaliczne powtórzenia mogą być czasami tym zachowaniem językowym, które jest wybierane przez mówiącego jako skuteczne dla podtrzymania lub też zrywania interakcji, co ma charakter komunikacyjny.

3. Formuliczność wypowiedzeń

Formuły i stereotypy językowe są traktowane jako jeden z syndromów afazji motorycznej kinetycznej. Mózgowy mechanizm tych zjawisk wiązany jest z zaburzeniem neurodynamiki procesów mózgowych, pojawiających się przy patofizjologicznym stanie pobudzenia kory mózgowej. Ogniska patologiczne umieszczone w płacie czołowym mają wpływać na bezładność czynności mówienia. Werbalizację myśli zastępują wówczas stereotypy werbalne, które przy normalnym pobudzeniu kory mózgowej są hamowane. Bezwład czynności językowych zaznacza się najwyraźniej przy uszkodzeniach ruchowego ośrodka mowy. Ten sam mechanizm ujawnia się według A. Łurii [1976 a] również w innych niż kinetyczna typach afazji.

Wypowiedzi utrwalone, kliszowane, często infantylne i banalne, powstają wówczas, gdy upośledzona jest zdolność do tworzenia dłuższych tekstów. Chorzy w językowych standardach są zdolni do realizacji takich elementów systemu językowego, których nie potrafią wypowiedzieć w tekstach niestereotypowych, np. w powielanych standardach językowych chorych ze „stylem telegraficznym” spotyka się wyrazy niesamodzielne składniowo i semantycznie, pomocnicze względem innych części mowy (np. *Ale życie! I tyle!*; *Autobus czerwony*), które nie występują prawie wcale w innych kontekstach językowych realizowanych przez te osoby. W wypowiedziach chorych z zaburzeniami aktualizacji predykatów czasowniki pojawiają się, ale właśnie w sformułowaniach formulicznych, np. *Idź*

stać! Nie pali, nie pije, nie używa; Główka nie pracuje; Raz żyje się!... W innych kontekstach czasowniki nie pojawiają się wcale, a nazwy czynności podlegają nominalizacji, np. *sprzątanie* [sprząta]; *prasowanie* [prasuje]; *gotowanie* [gotuje].

Jak wskazują przytaczane przykłady, wysoki stopień utrwalenia, charakteryzujący związki frazeologiczne i wyrażenia przysłowiowe, jest wskaźnikiem trwałości tych struktur na dezintegrację w wypadku wystąpienia afazji. Tym zapewne należy tłumaczyć w zebranych materiale wysoką frekwencję wyrażen typu: *Szybki Bill; pusta pała; ruski miesiąc, ruski rok; Życie jak w Madrycie; Suchy chleb dla konia; O.K. OB; Zupa z trupa*. Formy te odznaczają się wartością ekspresywną, szerokim zakresem kognitywnym oraz walorami stylistycznymi. Przez osoby zdrowe używane zwykle świadomie i dowolnie wybierane z repertuaru możliwych konstrukcji językowych, w afazji należą do tej kategorii środków językowych, które najłatwiej jest chorym aktualizować, ale nie zawsze kontekst ich użycia odpowiada językowej konwencji¹⁰. Tak jest w niżej zaprezentowanej wymianie dialogowej, w której użycie językowego standardu zaburzyło pragmatyczną spójność wypowiedzi chorego. Por.:

B. *Co Pan jadł na śniadanie?*

A. *Mleko. Mleko jest bardzo zdrowe.* [Na śniadanie była jajecznica].

Największą sprawność badani przejawiali w realizacji tekstów etykietalnych, takich jak akty powitań, pożegnań, podziękowań, przeproszeń. Struktury te, utrwalone i przewidywalne w swojej warstwie głębinowej oraz typowe w formach powierzchniowych, sprowadzały się najczęściej do rejestru: *Dzień dobry!; Do widzenia!; Dziękuję!; Przepraszam!* Jedynym ich nacechowaniem stylistycznym były warianty socjolektalne, np. typowe dla gwary uczniowskiej: *Sorry!; Bye!; Dzięki!; Cześć!*

Czasami jednak występowały zakłócenia w realizacji językowych wykładników grzeczności i wypowiedane były akty nieodpowiednie, w swej warstwie lokucyjnej, do sytuacji oraz intencji mówiącego, np.: *Przepraszam.* [Dziękuję.]; *Dzień dobry!* [Do widzenia!]; *Czekaj!* [Nie mogę powiedzieć.]. Pomimo sygnalizowanych zakłóceń formuły grzecznościowe stanowiły w badanym materiale największą część poprawnych językowo zachowań.

B. *No dobrze. Dziękuję.*

A. *Dziękuję serdecznie.*

¹⁰ Wymienione tu konstrukcje można traktować jako rytualizmy. Według A. Awdiejewa [1983 s. 86-88] rytualizacja polega na wyrażeniu danej funkcji pragmatycznej w określonych warunkach czy powtarzających się sytuacjach komunikacyjnych za pomocą ograniczonego repertuaru środków językowych. W wypowiedziach afatycznych wyraźnie zarysowuje się tendencja do kondensowania treści i funkcji w zwięzłych formułach językowych.

- B. *Teraz kiedy jeszcze się spotkamy?*
A. *Dziękuję, do widzenia. A ta książka jest moja, tak?*
B. *Tak. I długopis Pana.*
A. *Tak? Dziękuję.*

Akty powitań, pożegnań, podziękowań służyły organizowaniu interakcji językowej. Za ich pośrednictwem chorzy nawiązywali, podtrzymywali, kontrolowali, a także zrywali kontakt. Pomimo zaburzenia sprawności językowych osoby z afazją wykazywały wysoki poziom sprawności komunikacyjnych, a ich zachowania werbalne, chociaż w znacznym stopniu zautomatyzowane, miały walory dyskursywne [Grabias 1997 a].

II. REDUKCJA WZORCA SKŁADNIOWEGO

Uszkodzenie przedniego obszaru mowy powoduje zaburzenia składni powierzchniowej, tj. jednego z poziomów sukcesywnej (syntagmatycznej) organizacji wypowiedzi. Wydaje się, że w tym typie afazji składnia głęboka jest zachowana, natomiast nieprawidłowe są jej transformacje. Chorzy z afazją rozumieją pierwszy rzeczownik w zdaniu jako subiekt akcji, czyli z formalnogramatycznego punktu widzenia jako podmiot zdania w stronie czynnej w szyku prostym. Natomiast w ich wypowiedziach „szyk wyrazów staje się chaotyczny, więzy koordynacji i subordynacji gramatycznej, czy to zgody czy rządu, ulegają rozwiązaniu. [...]” [Jakobson 1989 s. 165].

Omówiony mechanizm ujawnia się w tekstach redukcją wzorca składniowego pod postacią elizji lub tzw. stylu telegraficznego. Ten ostatni objaw jest charakterystyczny dla afazji motorycznej kinetycznej, natomiast elizja występuje w rozmaitych formach afazji, ale najczęściej właśnie w motorycznych.

1. Elipsa składniowa

Elipsą (gr. *ἔλλειψις* ‘opuszczenie’) nazywane jest pominięcie w strukturze zdania tych wyrażen, których obecność jest przewidziana w modelu formalno-syntaktycznym. Zjawisko to jest właściwe strukturze powierzchniowej. Za elipsę uznaje się na ogół tylko takie niewypełnienie pozycji, które ma miejsce w struktu-

rze nie poddanej żadnym uprzednim przekształceniom¹¹. Tą nazwą określa się też pominięcie elementu, które wystąpiło już w kontekście poprzedzającym lub wystąpi w kontekście następującym po danym zdaniu, oraz pominięcie wykładnika treści oczywistego ze względu na kontekst sytuacyjny. Niewypełnienie kontekstowe określa się jako elipsę kontekstową, a niewypełnienie sytuacyjne jako elipsę sytuacyjną [Polański 1993 s. 132-133]. Ta ostatnia przyczyna elidowania elementów struktury składniowej jest w zebranych materiale – pochodzącym z bezpośrednich interakcji z osobami afatycznymi – najczęstsza. Por.:

B. *Co robisz?*

A. [Słucham] *Walkmnanna*.

B. *Jak się Pani czuje?*

A. *Bardzo ręka [boli]*.

B. *Co ona robi?*

A. *Gazeta [czyta książkę]*.

A. *Ja nie wszystko chcę [kupić]*.

Znaczna część wypowiedzi afatycznych zawiera też luki w wypełnieniu wzorca składniowego, które udaje się uzupełniać ze względu na kontekst tekstowy. Te przykłady niepełnych strukturalnie konstrukcji można wyjaśnić działaniem elipsy kontekstowej, częściej w potocznej odmianie języka ogólnego w normie¹². Por.:

On zawsze ma takie pomysły, że nikt inny by [na nie / na takie] nie wpadł.

Następnie poszła [poszłam] tam, gdzie najbardziej lubię kupować, czyli [do cukierni po] stodycze.

Wszyscy się bawili świetnie, a jedzenie [było] wyśmienite.

Śmialiśmy się, jeżeli [to] było zabawne.

Nożyczki poszły w ruch, ale nic [to] nie dało.

Dziecko jest człowiekiem, ale rodzice muszą umieć [z nim] rozmawiać i [je] wysłuchać.

¹¹ Zjawisko elipsy bliskie jest pojęciu kondensacji. Różnice dotyczą tego, że w kondensacji pominięcie wyrażenia jest wynikiem wprowadzenia do zdania jakichkolwiek wyrażen wskaźnikowych, które by formalnie blokowały niewypełnione pozycje. Jeżeli więc kondensacja jest równoznaczna z obligatoryjnym niewypełnieniem pozycji przewidzianych w modelu, to elipsa stanowi niewypełnienie fakultatywne [Polański 1993 s. 132].

¹² Działanie mechanizmu elipsy w strukturach składniowych polszczyzny opisywano wielokrotnie i rozmaicie. Analizą zdań eliptycznych zajmowali się m.in. T. Ampel [w: Skubalanka 1978], A. Bogustawski [1963], B. Boniecka [1973], Zarębina [1970] i K. Mosiołek [1978].

Zestawione powyżej przykłady nie zaburzają komunikatywności wypowiedzi, pominięte elementy rekonstruowane są bowiem przez odbiorcę na podstawie składniowego kontekstu. Patologia w sposobie realizacji struktur składniowych ujawnia się natomiast w kolejnych wypowiedziach:

Znasz tych Państwa, którym Twój brat pomaga [nieść] bagaże.

Nie będziemy [mieci] pieniędzy, jeżeli nie będziemy pracować.

Wszyscy mi już życzenia [złożyli].

Ja włosy rano [czeszę].

Będę [miała] prądy [zabieg rehabilitacyjny].

B. *Co robi Święty Mikołaj?*

A. [Roznosi] prezenty.

W przytoczonych ostatnio kontekstach pominięty został czasownik. Rozpoznanie komunikacyjnego znaczenia eliptycznych konstrukcji możliwe jest przez odwołanie się do znaczeń wyrazów pozostających w strukturze, których semantyczna łączliwość pozwala bez trudu zawęzić rejestr elementów werbalnych wypełniających obligatoryjne pozycje składniowe. Z semantyczno-pragmatycznego punktu widzenia pominięte czasowniki okazały się nierelevantne, ale obecne w głębokiej strukturze zdania, skoro ich walencja ujawniła się eksplicitnie na powierzchni wypowiedzenia i dała odbiorcy możliwość dekodowania znaczenia przytoczonych wyżej wypowiedzi.

Elipsa rzeczownika przynosi bardziej znaczące konsekwencje dla komunikacyjnej wartości tekstu, zwłaszcza w niżej podanych przykładach. Elidowane pozycje można zastąpić różnymi wyrazami. Odbiorca podejmujący próbę konkretyzacji tego niepełnego wzorca ma zbyt szeroki wybór elementów możliwych do wypełnienia elidowanego członu. Zwłaszcza pominięcie któregoś z członów nazwy własnej uniemożliwia identyfikację nazywanego obiektu. Jedynym źródłem danych dla odbiorcy o tym, jak należy interpretować przytoczone konstrukcje, jest kontekst sytuacyjny. Por.:

Idę. [do toalety].

Je. [Jestem głodna].

W tym [tygodniu] byłem w Krakowie.

Jeżeli będzie chciał [?] to tak, jeżeli nie, to nie. [Jeżeli lekarz będzie chciał, to przepisze dalsze zabiegi, jeżeli nie, to nie przepisze].

B. *Jak się nazywa ta kawiarnia?*

A. [Pożegnanie] ... z Afryką.

Kolejne zdanie w swej warstwie językowej zawiera już formalne przesłanki wskazujące na pominięty człon. Struktura semantyczna zdania nie dopuszcza w tym przypadku większej liczby wariantów. Por.:

Jestem fotografem w [gazecie / agencji] reklamowej.

Elipsa przysłówka w następnym przykładzie daje odbiorcy możliwość konkretyzacji brakującego członu i wybór jednego z dwu elementów na osi antonimów. Jednakże podstawienie nieodpowiedniego członu opozycji znaczeń mogłoby doprowadzić do niewłaściwej interpretacji sensu przypisanego tej konstrukcji przez nadawcę.

Było [dużo / mało] śmiechu.

Wydaje się, że wskazówką w wyborze odpowiedniej formy może być statystycznie częściej występujące w języku połączenie: *dużo śmiechu*. Jednakże ostateczne rozstrzygnięcie, o jaki człon brakujący chodzi, jest możliwe jedynie poprzez odwołanie się do kontekstu sytuacyjnego lub tekstowego, w którym elidowana struktura wystąpiła. Dodatkowych informacji o znaczeniu powyższego, niepełnego w swej formie, zdania, dostarczyć może jego wzorzec intonacyjno-brzmieniowy.

Elipsa zubaża informacyjną wartość tekstu, np. przez opuszczenie przymiotnika w odczytywanym tekście:

Grzesiek ma [czerwoną] czapkę.

Redukcja elementów obligatoryjnych narusza znaczeniową spójność tekstu, np. na skutek opuszczenia zaimka, jak poniżej:

Ja byłem dwa lata [temu] w teatrze.

Jeśli natomiast elidowany jest treściowo redundantny element struktury składowej, semantyczno-pragmatyczna jakość tekstu nie zakłóca komunikacji językowej. Kompetentny językowo odbiorca rozpoznaje bez trudu znaczenie takiego niepełnego komunikatu. Kolejne przykłady są tego ilustracją:

[50] *Paweł mówi, że rodzice wiedzą [co] dobre, a co nie.*

[05] *Wtedy nie może potapać [się] w tym wszystkim.*

[39] *On nie chciał przyznać [się] do winy.*

Jak widać, elizję można potraktować jako przykład uproszczenia struktury zdania według kryterium redundantne – relewantne. Formalna i semantyczna cha-

rakterystyka kolejnych przykładów, w których brakuje przyimka, w sposób jednoznaczny implikuje, jaki to przyimek został pominięty. Forma przypadkowa rzeczownika poddanego rekcji przyimka w pierwszym przykładzie oraz dodatkowo forma czasownika w drugim zdaniu dookreślają znaczenie brakującego elementu. Odbiorca jednoznacznie interpretuje poniższe wypowiedzenia.

Potem my idziemy sobie [na] kawkę.

Ona wychodzi [ze] sklepu.

W trakcie wykonywania przez chorą ćwiczeń logopedycznych przyimek bywał konsekwentnie elidowany w całej serii analogicznych struktur składniowych. Por.:

Ja byłem w teatrze [w] poniedziałek.

On pójdzie do lekarza [w] czwartek.

My pójdziemy do kina [we] wtorek.

My pojedziemy do Warszawy [w] środę.

Ja odwiedzam swojego brata [w] niedzielę.

Gramatycznych wykładników, które wskazywałyby na rodzaj pominiętego przyimka, pozbawiony jest natomiast kolejny przykład, ale i w tej strukturze istotne semantycznie elementy wypowiedzenia zostały zachowane, przez co rozpoznanie znaczenia całości, zwłaszcza w kontekście sytuacyjnym, nie sprawia odbiorcy większych problemów. Por.:

Szafa wisi szar. [W szafie wisi szal.]

Elipsa partykuły oraz neutralizacja gramatycznej kategorii przypadku mogą sprawić, że zdanie staje się dwuznaczne w sensie semantycznym. Pragmatycznie rzecz ujmując, konstrukcja z czasownikiem niezaprzeczonym brzmiałaby nieprawdopodobnie. Por.:

Nie gniewaj się, jeżeli [nie] mam bilety [biletów].

Elipsa w wypowiedziach afatycznych może obejmować większą liczbę obligatoryjnych elementów struktury powierzchniowej. W afazji motorycznej pomijane są zwykle wyrazy mające funkcje czysto gramatyczne¹³, czyli spójniki i przyimki. Redukcja tych elementów nie narusza spójności pragmatycznej tekstu.

¹³ Należy przypomnieć, że te wyrazy są szczególnie odporne na zakłócenia przy uszkodzeniach tylnego obszaru mowy.

Zachowane pozostałe składniki struktury umożliwiają odbiorcy rozpoznanie intencji mówiącego. Zdarza się jednak i tak, że językowe wykładniki intencji są niewystarczające dla skutecznego porozumienia się. Niekomunikatywne są zwykle te wypowiedzenia, w których opuszczone zostały konstytutywne człony zdania, np. orzeczenie lub jego część. Por.:

[Był chory] *Na grype.*
Daje [jedzenie królikom i gęsiom].

Zrekonstruowanie modelu składniowego, w którym pominięty został składnik obligatoryjny, umożliwi kontekst. Stwierdzić należy, że osoby z afazją, chociaż realizują wypowiedzenia z pominiętym predykatem, są zdolni orzekać o aktualnie doświadczanej rzeczywistości, np.:

Bo to [?] jedno takie trudne. [Nie umiem powiedzieć, bo to jest trudne.]

Mama do małego fajnie [?]. [Mama karmi małego mlekiem.]

Jeżeli elizji podlega większa liczba obligatoryjnych elementów wzorca składniowego: czasowników oraz tych części mowy, które tworzą z nim w zdaniu grupę werbalną, a realizacja struktury składniowej ogranicza się do pojedynczych wyrazów, zwykle partykuł, wykrzykników i rzeczowników w formach podstawowych – powstaje tzw. styl telegraficzny [Fidos 1977].

2. Styl telegraficzny

Chorzy ze „stylem telegraficznym” – mający trudności z aktualizacją czasownika, budujący wypowiedzenia bez wykładników łączności gramatycznej – używają nielicznych predykatów, zwykle w tekstach zautomatyzowanych, a i te reprezentują kategorię wyrazów pomocniczych, metatekstowych i modalnych, np.: *Słucham?*; *Nie wiem.* Ich forma gramatyczna, zwykle osobowa¹⁴.

Redukcja powierzchniowej struktury wzorca składniowego prowadzi do tworzenia wypowiedzeń jednoelementowych: *Kawy.* [Chcę napić się kawy].

¹⁴ Rozpowszechnione w literaturze afazjologicznej twierdzenie o tym, że chorzy z różnymi formami afazji starają się zastępować bezokolicznikiem formy osobowe czasownika, podważa Ż. M. Głozman [w: Mierzejewska 1978]. Na podstawie przeprowadzonych badań w dwu grupach: osób z afazją i ludzi zdrowych autorka stwierdza, że w mowie spontanicznej i w opowiadaniu chorzy rzadziej posługują się bezokolicznikiem niżeli osoby zdrowe. Również przy powtarzaniu wyrazów afatycy wykazywali tendencję do zastępowania bezokolicznika osobowymi formami czasowników. Ten fakt można tłumaczyć tym, że bezokolicznik jest najmniej konkretną formą czasownika.

Czasami jednak może zostać zrealizowana sekwencja kilku wyrazów, wybranych zawsze według kryterium istotności. Por.:

Karta i sam telefon. [Sam zadzwoniłem z karty telefonicznej.]

Pan. [Pożyczyłem od pana.]

Jeden – pieniądze, dwa sobie. [Jedną (spawarkę) sprzedaliśmy, drugą zostawiliśmy sobie.]

Chłopiec i dziewczynka pies. [Chłopiec i dziewczynka bawią się z psem.]

Ale nic z tym nie udało się [zrobić].

B. *Gdzie jest ptak?*

A. *Klatka.* [W klatce.]

B. *Gdzie jest książka?*

A. *Stole.* [Na stole.]

B. *Gdzie są kwiatki?*

A. *Oknie.* [Na oknie.]

B. *Gdzie leci ptak?*

A. *Klatka.* [Do klatki.]

B. *Gdzie idzie dziewczynka?*

A. *Szkole.* [Do szkoły.]

B. *Co on robi?*

A. *Rower.* [Jedzie na rowerze.]

Wypowiedzi w stylu telegraficznym obfitują w jednoczłonowe wypowiedzenia nominalne, nazywane też w literaturze równoważnikami zdań lub bezorzeczeniowymi konstrukcjami nominatywnymi [Mosiołek 1978]. Na tle sytuacji, w której są wypowiedziane, mogą pełnić funkcje komunikatywne, przekazując informacje o dokonywaniu się czegoś lub istnieniu czegoś. Jeśli jednak omawiane realizacje dotyczą sytuacji przyszłej lub przeszłej, wówczas ich wartość informacyjna nie zawsze jest, z punktu widzenia odbiorcy, oczywista. Przekazywanie informacji o zdarzeniach odległych w miejscu i czasie jest dla tej grupy chorych dużą trudnością i staje się często niemożliwe bez współpracy ze strony interlokutora. Por.:

B. *Co robią Twój rodzice?*

A. *Tata – renta, mama – praca.* [Tata jest na rencie, a mama pracuje.]

B. *Gdzie mama pracuje?*

A. *Huta.* [W hucie.]

B. *Powiedz, teraz cały czas jeździłeś? Byłeś w Reptach, Busku...*

A. *Repty już.* [Już byłem w Reptach.]

B. *Raz byłeś?*

A. *Już, już. O! może [będę] jeszcze [raz?].* [Pokazuje na głowę.]

B. *Co? Będziesz miał operację?*

A. *No! Platyna.* [Żeby wstawić platynową płytkę.]

B. *Już masz platynę tam?*

A. *Nie mam.*

B. *A co, mają Ci dopiero wstawić?*

A. *Tak, [mają wstawić] platyna [platynę].*

Niedostatek czasowników, charakterystyczny dla afazji motorycznej kinetycznej, uniemożliwia formułowanie sądów w postaci rozbudowanych zdań. Nie znaczy to jednak, że jedno- czy dwuwyrzowe wypowiedzi tracą wartość predykatywną. Trudności w użyciu reguł gramatycznych – drugiej klasy języka – powodują uzależnienie wypowiedzi od sytuacji mówienia, ale nie umożliwiają orzekania o świecie. Czasownik ukryty w głębokiej strukturze zdania jest sygnowany przez mówiącego na powierzchni tekstu innymi wyrazami wchodzącymi z nim w związki składniowe¹⁵. W celu przełamania deficytów w zakresie składni choroby ze stylem telegraficznym stosują swoiste strategie komunikacyjne, stąd realizacje typu:

Lipiec, sierpień, wrzesień – wesele, wesele, wesele. [Byłem na trzech weselach – w lipcu, sierpniu i we wrześniu.]

Zaburzenia składniowe i fleksyjne wpływają jednak znacząco na spowolnienie tempa przepływu informacji i konieczność wydłużenia dialogu, tak jak w poniższym przypadku, gdzie uzgadnianie treści wypowiedzenia, markowanej jedynie przez mówiącego, wymaga serii dodatkowych pytań ze strony interlokutora [Sobolewska 1983]. Te pytania służą wyeliminowaniu powstałych dwuznaczności. Por.:

B. *A kiedy Ty z nią chodziliście?* [Baśką – była sympatią.]

A. *Trzy lata.*

B. *Trzy lata temu?*

A. *No.*

B. *A długo?*

A. *Tydzień. Nie! Tydzień i tydzień.*

B. *Dwa tygodnie?*

¹⁵ Posługiwanie się stylem telegraficznym nie jest równoważne z użyciem systemu jednoklasowego [Milewski 1971; Zawadowski 1966], jakkolwiek by tę klasę rozumieć: jako słownik wyodrębniany obok drugiej klasy – reguł gramatycznych, czy jako słownik i reguły obok nieograniczonych konstrukcji tekstowych. Styl telegraficzny spełnia tę konsekwencję dwuklasowości języka, jaką jest produktywność [Lyons 1984].

- A. *Nie! Czerwie – tydzień, lipiec – tydzień.*
B. *To dwa tygodnie.*
A. *Nie!*
B. *Dwa miesiące?*
A. *Idź!*
B. *Dwa razy? Tydzień w czerwcu, tydzień w lipcu?*
A. *No.*

Zachowane rozumienie dłuższych tekstów oraz realizacja spójnych semantycznie, chociaż zredukowanych formalnie wypowiedzi wskazywały, że utrzymują się u tych pacjentów struktury głębokie zdania. W afazji motorycznej trudności dotyczą zatem transformacji i aktualizacji składniowych wzorców wypowiedzi. Por. kontaminację dwu struktur w znacznie zredukowanym wypowiedzeniu:

Ta pani [?] na książkę. [Ta pani siedzi na ławce i czyta książkę.]

Przytoczone wyżej dialogi dowodzą jednak, że osoby ze „stylem telegraficznym”, chociaż nie realizują struktur powierzchniowych zdania, są komunikacyjnie dość sprawne pod warunkiem, że pomiędzy nimi a interlokutorem istnieje kontakt bezpośredni, a kontekst sytuacyjny, w którym odbywa się interakcja, umożliwia odbiorcy konkretyzację treści sygnowanych przez afatyków ruchowych w niepełnych strukturalnie i niejasnych semantycznie wypowiedzeniach.

III. ROZBUDOWA WZORCA SKŁADNIOWEGO

Zjawiskiem odwrotnym względem redukcji wzorca składniowego jest wprowadzenie do modelu składniowego nowych elementów, redundantnych z formalnego i semantycznego punktu widzenia. Redukcja relewantnych elementów struktury zdania wyznacza charakterystykę składniową tekstów u chorych z uszkodzeniem „przedniego obszaru” mowy i afazją motoryczną, rozbudowanie wzorca o dodatkowe elementy składniowe jest natomiast typowe dla wypowiedzi osób z uszkodzeniami tylnego „obszaru mowy” w mózgu i afazją sensoryczną. Redundancja jest tym zjawiskiem, które sprzyja informacyjności wypowiedzi afatycznych¹⁶.

¹⁶ W obszernej literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na fakt, że redundancja jest jednym z elementów spójnościowych tekstu, podnoszącym jego komunikatywność [por. Buttler 1971].

Rozbudowanie wzorca ujawnia się w dwu typowych mechanizmach: wprowadzeniu zautomatyzowanej serii słów zamiast pojedynczej nazwy (ciągach słownych) oraz reduplikacji elementów składniowych przewidzianych we wzorcu (powtórzeniach).

1. Ciągi słowne

Trudność w aktualizacji poszczególnych elementów struktury wypowiedzi bywa przełamywana poprzez aktualizację zautomatyzowanych połączeń wyrazowych, tzw. ciągów słownych. Należą do takich wymieniane kolejno nazwy dni tygodnia, nazwy miesięcy, kolejne cyfry, litery alfabetu itd. Aktualizacja tego typu struktur językowych jest – zwłaszcza w wypowiedziach osób z afazją motoryczną – częstą strategią kompensującą trudności w określaniu daty, godziny, ceny itp. Chorzy nie mogą wypowiedzieć nazwy, która jest elementem zautomatyzowanej serii słów, automatycznie odtwarzają cały ciąg do momentu, aż wypowiedzą właściwy wyraz. Por.:

B. *Kiedy ma Pan imieniny?*

A. *Stadeń, luty, marzec, marzrzec, kwiecień, maj, czerwec, moje ime... i...*
[W czerwcu mam imieniny.]

B. *Kiedy Pan wychodzi do domu?*

A. *Poniedziałek, wtorek, środa, czwartek, piątek i to już do...* [Wychodzi w piątek do domu.]

B. *Jaka to cyfra?*

A. *Jeden, dwa, trzy, cztery, cztery!*

B. *Jaka to litera?*

A. *A, B, C, D, E, F, G, H... H!*

B. *A jaki dzień tygodnia jest dzisiaj?*

A. *Jest tak: dwa, trzy, nie... yyy, to jest poniedziałek, wtorek, środa, czwartek, piątek!*

B. *Dzisiaj jest piątek, a wczoraj jaki był dzień?*

A. *To jest ósm... nie, dwa... nie! Wczoraj... to jest poniedziałek, wtorek, środa, czwartek!*

B. *A jaki dzień będzie jutro?*

A. *To jest dziewiąta, jedenast... nie, to nie... poniedziałek, wtorek, środa, czwartek, piątek, sobota!*

B. *Jaki będzie następny miesiąc?*

- A. *Ósmy... siód..., to będzie dwanaście... dwa... Os... gru... luty.*
 B. *A jaki miesiąc był przed styczniem?*
 A. *Styczeń.*
 B. *To teraz, a wcześniej?*
 A. *To jest poniedziałek... nie... poniedziałek... nie, teraz yyy styczeń luty. marzec, kwiecień, maj, czerwiec, lipiec, sierpień, wrzesień, październik, listopad, grudzień!*
 B. *Trudno Pani powiedzieć od razu, trzeba wymieniać po kolei wszystkie?*
 A. *Ja sobie dopiero, dopiero... a tak, to nie umiem.*
 B. *A którego stycznia dzisiaj mamy?*
 A. *Yyy tutaj. [Pokazuje datę na kalendarzu ściennym.]*
 B. *Czyli który?*
 A. *[Milczy.]*
 B. *Dwudziesty trzeci. A jutro będzie...?*
 A. *To będzie tyle: siedem, osiem...*
 B. *Dwudziesty cza...*
 A. *Dwudziesty czwarty.*
 B. *A pojutrze?*
 A. *To jest dwudziesty siód... ósmy...*
 B. *Pią...*
 A. *Piąty.*
 B. *Jeszcze raz powtórzmy.*
 A. *Dwudziesty drugi.*
 B. *Dwudziesty piąty.*
 A. *Acha.*
 B. *A jaki był wczoraj dzień?*
 A. *[Pokazuje na kalendarz.]*
 B. *To który?*
 A. *Dwudziesty drugi.*

Zdolności do wypowiedzania zautomatyzowanych ciągów słownych warunkowane są działaniem podległej, nie uszkodzonej u chorych z afazją półkuli mózgu. Teksty zautomatyzowane wykorzystywane są w terapii logopedycznej do rozhamowywania aktywności słownej pacjentów z lewostronnymi uszkodzeniami mózgu, zwłaszcza w pierwszym okresie po zachorowaniu. Poza ciągami słów wykorzystuje się w tym celu także dłuższe teksty, np. dobrze znane choremu słowa piosenek, wierszy czy modlitw.

2. Powtórzenia

Powtarzanie elementów struktury zdania może wynikać z dwu powodów: a) antycypacji kolejnego odcinka we wzorcu składniowym; b) perseweracji poprzedniego odcinka. Najczęściej spotykanym objawem językowej patologii są perseweracje. Neurofizjologiczne mechanizmy perseweracji wiążą się z aktywacją kory mózgowej i zaburzeniami mózgowego hamowania. Persewerowanie poszczególnych członów wypowiedzi charakterystyczne było przede wszystkim dla chorych we wczesnym okresie po zachorowaniu. Por.:

B. Co to jest?

A. Tu jest yyy... gęś, gęś, kaczką raczy. Tu jest kogut, tutaj jest następna kurka, kura ta, kura, no, no... właśnie kura... kura ta yyy... a tu jest kaczką ta, kaczką, no kaczką, gęś, gęś, gęś, gęś, no gęś...

Znamienne jest, że zjawisko perseweracji nasila się przy opisywaniu obrazków. Wówczas widoczne są – jak wyżej – wielokrotne powtórzenia tych samych członów wypowiedzi, patologia wyraźnie zmniejsza się u tej samej osoby w tekście dialogowym. Por.:

Proszę Pani, nasz już nas dwoje, aby dostać... tylko aby pole nie tyle pracy, co myśmy starli się, aby mąż to... przecież mąż będzie przecież miał sześciu lat będzie miał...

No, to koto tego coś mogłabym powiedzieć, jabłko, no i co to jeszcze powiedzieć wcześniej. No i tu jest jeszcze też. Szkoda, że nie wzięłam sobie czytać wszystko, nie wzięłam sobie na oczu czytać, co tu powiedzieć, a tu jest mężczyzna jakiś. Tak, zapomniałam właśnie komu powiedzieć, naprawdę.

Dynamiczny obraz zaburzeń językowych charakteryzuje wszelkie komunikacyjne zachowania osób z afazją. Językowa poprawność tekstu jest w znacznym stopniu uzależniona od gatunku i tematu wypowiedzi. W dialogu, kontrolowanym przez zdrowego rozmówcę, nawarstwienie zjawisk patologicznych jest mniejsze niżeli w formach monologicznych, w których tej kontroli brakuje.

Największe nasilenie powtórzeń widoczne jest u chorych z afazją akustyczno-gnostyczną, w której defektem podstawowym jest zaburzenie słuchu fonematycznego. Oto przykłady wypowiedzi chorego z tym rodzajem trudności sformułowanych w trakcie nazywania przedmiotów przedstawionych na obrazkach. Por.:

A tułoszuca te yyy łasierz... łasiercz, łasierz... [szalik], pisanka to [łabędzie], grzybka ta... łosyp, osyp... [łóżko], a to je szaczka do nasz... wa... [kółka], a tu no-

życa ta [piła], tutaj jest yyy... do nakrycia do... gąsienica, do szetnia ta... do szwa... [stół], no szybka obianko szab... szaba... ta szaba, szaba, szabo tak... [jabłko], a to wy... ta, ta kuchnia ta gąsioryca ta, jabłuszko no... [jaszczurka], a tutaj na gąsienicach ta..., ba... batalia ta, sza... szamota [pająk] [...] tu kutkie te lane te, a tu rą-berbarko to, nie szy... szy... szyba... szyba... szyba ta yyy... [jajko] [...]

Las, pole, jest zając, droga, latem, sanok, droga to, las... No, pole, pole tak jest? Pole? Tu jest kominiorz [kamień], tu naunkun łame... Łąka, łąka... potem kamień, kładka, las, las... No, las! No! Las. Las, no to jest no las, no las... A tu ławka, droga... Ten kopiec – tak. Pole, pole, pole! No, no pole szycia dulamka ta, droga no... droga, no droga, a tu jest latarka [...] łąka, łąka, łysak... no łąka, łąka ech [...]

Powtórzenia wystąpiły również w trakcie odczytywania pojedynczych wyrazów. Por.:

B. Proszę, niech Pan odczyta te wyrazy.

A. To jest ryba [ryba], buty, buty [buty], to jest ryba, to ryba [pokazuje wyraz „ryba”], tak? A to kałduch, kot, kot, kot [...] Krowa, to jest krowa, krowa, a ta koza, koza, kozna, no koza, koń ten, a to yyy... krowka ta świniarka [kot], koza, koza to jest co innego [kot] koń, kot, kot, kot, no kot, no kot [...] tak, kot to jest ten kot z ogo... z ogonami kot, a to pies [...] No łopianka ta, To to. Tolerz, talerz, talerz, no talerz, no talerz, talerz. No talerz, talerz, tak i ta miszka, miszka [...] łosz... łyżka, łyżka, łyżka.

Wydaje się, że wielokrotne powtórzenia, skoro dotyczą jedynie wyrazów nazywających, a o te chodziło w wykonywanym zadaniu, wynikają z braku kontroli słuchowej. W literaturze przedmiotu powtórzenia traktowane są jako objaw perseweracji, związanej z zaburzeniem mechanizmów neurodynamicznych. W przytoczonych wyżej przykładach powtarzanie wzmagało kontrolę czuciową przy wykonywaniu ćwiczenia i ta pełniła kompensacyjną rolę przy braku, podstawowej dla mówienia, kontroli słuchowej. Ten sam chory w powtarzaniu wyrazów, kiedy – tym razem za pośrednictwem aferentacji wzrokowej – kontroluje sposób artykulacji, wypowiada poszczególne jednostki jeden raz. Por.:

B. Niech Pan powtarza za mną: Jeden...?

A. Ja jeden.

B. Dwa.

A. Dwa.

B. Trzy i dalej.

A. Trzy, cztery, pięć, sześć, siedem, osiem, dziewięć, dziesięć.

Zakłócenie formalnej struktury zdania powtórzeniami poszczególnych jej elementów nie jest równoznaczne z zaburzeniem spójności semantycznej czy pragmatycznej tekstu. W niżej cytowanych wypowiedziach intencja nadawców jest czytelna, chociaż forma wypowiedzi wskazuje niewątpliwie na patologię języka. Por.:

Kowal podkuwa kowal [konia].

Też miała troje dzieci... Bardzo duże, piękne dzieci. Dzieci wychowany. Tylko, że ona jest kilkoro, ich kilkolo dzieci [...]

Też on był yyy... jak to... za... zatrzymać panią... powie... no, nie wiem jak. No nie wytłumaczyć, jak tłumaczyć powie panią, zatrzymać.

Tak jak w normie językowej redundancja jest zjawiskiem wykorzystywanym w celu podniesienia spójności tekstu, tak i w tekstach patologicznych niektóre przejawy nadmiarowości mogą wspomagać ich komunikatywność [por. Ampel, w: Skubalanka 1978 s. 177; Apresjan 1980 s. 28-29]. Zawsze są jednak wykojeniem składniowym. Por.:

Chciałam jeszcze kupić jeszcze jeden lek.

Analogiczne formy wystąpiły w tekście pisanym przez tę samą osobę:

Zofia często będzie się spotykała się z tobą, ale jutro jeszcze się nie spotkają się.

Jurek często będzie się spotykać się z tobą, ale jutro jeszcze się nie spotkają się.

W obydwu przypadkach epenteza jest skutkiem zaburzeń syntezy równoczesnej, czyli zdolności do utrzymania w pamięci równoczesnej rozmaitych aspektów tekstu, stąd powtarza ten sam element we wszystkich wariantywnych pozycjach.

Teksty pisane bywają bardziej czułym diagnostycznie narzędziem do rozpoznawania zaburzeń językowych po uszkodzeniach mózgu niżeli wypowiedzi ustne. Afatyczny mechanizm perseweracji ujawnił się u osoby z dyskretnymi objawami afazji semantycznej w podanym niżej przykładzie ćwiczenia w budowaniu parafraz słowotwórczych. Por.:

biegacz – biec; ten, kto biegnie; pianista – pianino; ten, kto biega

IV. MODYFIKACJA WZORCA

Większość jednostek składniowych realizowanych przez chorych z afazją należałoby z normatywnego punktu widzenia uznać za anakoluty składniowe, czyli wypowiedzenia o naruszonych strukturalnych związkach składniowych, które obowiązują w poprawnych wypowiedzeniach. Przykładem modyfikacji modelu składniowego niechaj będzie wykorzystanie akomodacji składniowej oraz zmiany pozycji członów w obrębie struktury zdania.

1. Akomodacja składniowa

Akomodacja to dostosowywanie przez dany składnik swej formy gramatycznej do wymagań innego składnika, z którym wchodzi w relacje, tworząc całość nową jakościowo (treściowo i formalnie)¹⁷. Mechanizm akomodacji wynika z pewnych uwarunkowań. Otóż jednostki, z których tworzone są większe całości, zwykle dobierane są według określonych reguł, ujawniających odpowiednie stosunki między tymi jednostkami. Reguły sygnalizują akceptowalność pewnych powiązań lub informują o ich niepoprawności [Boniecka 1998 s. 13].

Ze względu na kryterium formalne wyróżnia się dwa typy akomodacji:

– dwustronną (wzajemną), kiedy wyrażenie *a* wymaga akomodacji wyrażenia *b*, które wstępuje z nim w związek syntaktyczny, tudzież wyrażenie *b* wymaga akomodacji wyrażenia *a*;

– jednostronną, kiedy wyrażenie *a* wymaga akomodacji wyrażenia *b*, ale wyrażenie *b* nie wymaga akomodacji wyrażenia *a* [Polański 1993 s. 23-25].

Według R. Jakobsona osoby z zaburzeniami selekcji (afazją sensoryczną) kontekst czynią niezbędnym i decydującym czynnikiem procesu mówienia. „Otrzymałszy do dyspozycji urywki wyrazów i zdań taki pacjent łatwo je uzupełnia. Jego użycie języka jest wyłącznie reaktywne: kontynuuje on łatwo rozmowę, ale trudno mu rozpocząć dialog. Jest on zdolny do dania odpowiedzi rzeczywistemu lub wyobrażonemu rozmówcy, kiedy sam jest (lub myśli, że jest) adresatem tekstu. Szczególnie trudno mu wykonać, a nawet zrozumieć taki zwarty dyskurs, jakim jest monolog. Im bardziej jego wypowiedzi zależą od kontekstu, tym lepiej daje on sobie radę z używaniem języka. Czuje on, że nie potrafi wypowiedzieć zdania, które by nie było reakcją na słowa rozmówcy albo na konsytuację. [...] Podobnie, im bardziej wyraz zależy od kontekstu składniowego, tym mniej jest dotknięty przez zakłócenie. Dlatego wyrazy podporządkowane

¹⁷ Pojęcie akomodacji pogłębia i rozszerza tradycyjny opis związków składniowych ujętych w terminy: *zgoda*, *rząd* i *przynależność*, obejmując składniowe i konotacyjne wymagania wyrazów wchodzących w związki składniowe [Saloni, Świdziński 1985; Grzegorzczkova 1998].

syntaktycznie przez składnię zgody lub rządu są bardziej odporne, podczas gdy istnieje tendencja do opuszczania [przez chorych z zaburzeniami w dziedzinie podobieństwa – przyp. J. P.] głównego porządkującego czynnika zdania, mianowicie podmiotu” [Jakobson 1989 s. 157-158].

Zebrany materiał tylko w części potwierdza spostrzeżenie R. Jakobsona. Faktem jest, że osoby z afazją, przede wszystkim motoryczną, z łatwością kończą zdania, w których użyty jest czasownik implikujący formę określającego go członu. Dopowiedzenia realizowane są tym poprawniej, im struktura składniowa jest bardziej ustabilizowana i przewidywalna. Konstrukcje stereotypowe chorzy aktualizują bezbłędnie. Por.:

[Dzisiaj na dworze pada] *deszcz*.

[Na podwórku głośno szczeka] *pies*.

[Wieczorem obejrzę w telewizji jakiś] *fajny film*.

[Wieczorem wszyscy na Oddziale oglądają] *telewizor*.

[Był dzisiaj do mnie] *telefon*.

Zdolność osób z afazją do przyporządkowywania zależnych członów związku składniowego nie jest wynikiem dowolnego wyboru elementów uzupełniających strukturę zdania, ale aktywizacją wymawianiowych standardów, co widoczne jest w tych przykładach dopowiedzeń, które są poprawne formalnie, ale zakłócone semantycznie. Por.:

[Lubię oglądać wieczorem] *telefoniadę* [telewizję].

[Po obiedzie lubię uciąć sobie] *kawę* [drzemkę].

[Mieszkam na ul. Złotej w ...] *Chorzowie* [Katowicach].

[Moja żona ma na imię ...] *Teresa* [Anna].

[Wieczorem zjadłem] *śniadanie* [kolację].

B. *Co jest w tym stoiku?*

A. *Herbata* [dżem].

Podobny mechanizm jest przyczyną błędów w nazywaniu czynności pokazanych na ilustracjach. W przytoczonych niżej przykładach chorzy wykazywali zdolność do rekonstrukcji walencji czasownika i wypełniania pozycji otwieranych przez czasownik. Nie wystąpiły też zakłócenia w sferze semantycznej dotyczące łączliwości wyrazów użytych w konstrukcji. Jednakże podane przykłady, chociaż poprawne gramatycznie i spójne semantycznie, nie odpowiadają kontekstowi, w którym zostały wypowiedziane.

Ona pisze na maszynie [na tablicy].

Ona myje okna [zęby].
Zabawka wypadła z łóżečka [wózka].
Tu idzie rodzeństwo z Częstochowy [z psem].
Hydraulik naprawia wodę [krany].

Nieadekwatny wybór wyrazów składających się na przytoczone konstrukcje doprowadzał w konsekwencji do niespójności semantycznej lub pragmatycznej wypowiedzi. Błędy powstałe w wyniku niewłaściwego wyboru elementu językowego dotyczyły z reguły całych wyrazów. Oto, jak ujawniły trudności wyboru odpowiedniego rzeczownika w trakcie nazywania przedmiotów przedstawionych na obrazkach:

B. *Co to jest?*
A. *Miotła.*
B. *Nie, to radio, a to?*
A. *Telewizor.*
B. *To lornetka, a to?*
A. *Pierścionek.*
B. *Nie, to telewizor.*

Trudności w nazywaniu odnoszone są powszechnie do chorych z afazją akustyczno-mnesticzną. Por.:

B. *Jak wygląda Pana dzień?*
A. *Zwykle chodzi się do pracy.*
B. *Do pracy? Chyba nie do pracy, tylko na zabiegi tutaj w szpitalu.*
A. *[Śmieje się.]*

Niewłaściwy w danym kontekście składniowym wybór rzeczowników charakteryzuje również osoby z afazją motoryczną, a także mieszaną. W tych przypadkach akomodacja gramatyczna okazuje się bardziej odporna na afatyczne zakłócenia niżeli akomodacja semantyczna. Modyfikacja wzorca składniowego rzadko polega na użyciu synonimu w miejsce wyrazu właściwego, często też realizowana konstrukcja jest poprawna pod względem formalnym. Działanie mechanizmów językowej akomodacji zakłóca pragmatyczną spójność wypowiedzi. Por.:

B. *Gdzie są klucze?*
A. *Na sto... [stole].*
B. *Ha...*
A. *...haczyku.*

Zajęcia polityczne [ogólnorozwojowe] potem mam, dalej huśtawka, nauka chodu, na rowerku jeżdżę.

[Mieszkam w ...] *godzinach rannych.*

On jedzie na papierze [na rowerze].

Analogiczne błędy powstawały w czytaniu. Por.:

[...] *Nic nie obchodzi. [Nic nie zostanie.]*

Modyfikacja wzorca składniowego wiąże się ze zmianą jednego z jej elementów. Najbardziej podatną na zakłócenia składniowe kategorią części mowy jest przyimek. Por.:

Po [na] ulicy stoją auta.

Duchy straszą po [o] północy [o 24:00].

Poszłam po drugiej stronie ulicy [na drugą stronę ulicy].

Ten kot jest pod [przed] szafą.

A na [po] lewej stronie apteka.

Zmiana przyimka wiąże się też ze zmianą rzeczownika. Okazuje się, że składnia związku rządu rzadziej ulega afatycznej dezintegracji w tekście. Zmodyfikowana zmianą przyimka struktura składniowa jest od strony formalnej realizowana prawidłowo. Por.:

Moja koleżanka umie robić ciasta, robi je najlepiej od [z] moich znajomych.

Ty po tygodniu [za tydzień] będziesz się czuć dobrze.

Leży na pierzynie [pod pierzyną].

Idę na jakiś park [po parku].

Za dwadzieścia piąta [pięć po piątej, 5:05].

Jestem w zawodzie krawców. [Jestem z zawodu krawców.]

Nieprawidłowe realizacje wyrażen przyimkowych charakterystyczne są dla osób z uszkodzeniami mózgu w okolicy skroniowo-ciemieniowo-potylicznej. U podstaw tych trudności leżą zaburzenia wzrokowo-przestrzenne. Najbardziej podatne na zakłócenia są określenia czasu, te bowiem wymagają operowania różnymi wzorcami wypowiedzeń. Przejawem językowej kompensacji jest modyfikacja tych modeli prowadząca do uproszczeń ich struktury. Tak było w nazywaniu czasu przez chorą z afazją semantyczną: *dwadzieścia pięć do dziesiątej [za dwadzieścia pięć dziesiąta]; dziesięć minut do dziesiątej [za dziesięć minut dziesiąta]; kwadrans*

do jedenastej [kwadrans przed jedenastą]; *dziesięć minut do dziewiętej* [za dziesięć dziewięta]; *dwadzieścia pięć do dziesiątej* [za dwadzieścia pięć dziesiąta]. Spośród wyrazów niesamodzielnych składniowo chorzy z afazją semantyczną poprawniej stosują spójniki współrzędne niżeli podrzędne. Parataktyczność wypowiedzi związana jest z realizacją układów liniowych, a nie przestrzennych. Por.:

Obiad jest o godzinie pierwszej i pół [wpół do pierwszej].

Problemy z wyborem odpowiedniego wyrażenia przyimkowego ujawniają się w podejmowanych – często skutecznych – próbach korekty. Por.:

Ja idę bez... pod... do... łazienki.

Jest nad... nie, pod nami [mieszka pod nami].

Czasami modyfikacja wzorca polega na jego redukcji. Pominięcie przyimka zwykle nie znosi uzualnej poprawności tekstu, por.: *czwarta pięć; piąta piętnaście; szesnasta dwadzieścia*, czasami jednak przekracza normę zwyczajową, np.: *wpół sześć; wychodzi wanna* [wychodzi z wanny]. Sporadycznie zdarza się natomiast modyfikacja wzorca składniowego poprzez dodanie przyimka. *Jacek bawi się na klockach*. [Jacek bawi się klockami]. W tym ostatnim zmiana struktury składniowej wynika z realizacji wariantywnego dla czasownika *bawić się* otoczenia składniowego. Redukcja wyrażen przyimkowych charakterystyczna jest zwłaszcza dla afazji kinestetycznej i tzw. stylu telegraficznego, w którym pomijane są leksykalne i gramatyczne wykładniki łączliwości gramatycznej wyrazów, por.: *Klatka* [w klatce]. W obrębie tego typu zmian można mówić o interferencji dwu mechanizmów: redukcji wzorca składniowego i jego modyfikacji.

Wymianę rzeczowników w pozycjach składniowych określają prawa statystyczne. Wprowadzana jednostka ma zwykle wyższą frekwencję użycia w języku ogólnym niżeli element właściwy. Por.:

Mały chłopiec [mały motyl] *siedzi na drzewie* [liściu].

Listonosz *roznosi gazety* [listy].

Latające ptaki [balony].

Pod gruszką [pod jabłonką – jabłka narysowane] *siedzą małe języki*.

Zmiana rzeczownika częścię obejmuje te jednostki, które pełnią w zdaniu funkcję podmiotu, rzadziej wymieniany jest rzeczownik będący w zdaniu dopełnieniem lub wchodzący w skład jakichkolwiek zależnych składniowo części zdania. Por.:

Taksówka [taksówkarz] *jedzie taksówką*.

*Na łóżku leży Janek [jasiek].
Pod drzewem siedzą gałęzie [jeże].*

- B. *Kto to jest?*
A. *Wino. [Pijak.]*
B. *Jaki jest ten człowiek?*
A. *Musisz uważać.*
B. *Bo on jest pijany?*

Zakłócenie akomodacji składniowej dość często dotyczy zaimka. Błędy można opisać jako zastępstwo elementów w obrębie opozycyjnych par: zaimek prosty – zaimek złożony; zaimek osobowy – zaimek nieosobowy; zaimek przysłowny – zaimek liczebny. Wymiany tego typu spotykane są w języku potocznym, zwłaszcza w wypowiedziach osób o niższym poziomie kompetencji językowej. Por.:

*Dom jest sprzątnięty przez jego [niego].
Pytali mnie, czym [kim] jestem.
Kiedy [ile / od kiedy] już pracujesz?*

Przysłówek, jako nieodmienna część mowy, w strukturze zdaniowej podlega przede wszystkim uwarunkowaniom semantycznym, a nie gramatycznym. Jego aktualizacja nie jest sugerowana gramatyczną formą wyrazu, z którym wchodzi w związek składniowy. Ponadto przysłówek, jako wyraz określający relacje czasowo-przestrzenne, jest w niektórych kontekstach składniowych kategorią zbyt abstrakcyjną dla chorych z uszkodzeniami mózgu. Większość badanych popełniała błędy w wyborze odpowiedniego leksemu, np.: *szybko [wysoko] wieczorem [rano] tym razem [tym czasem]. Później [dalej] jest duży parasol, a pod nim pani i chłopak.*

Okazuje się, że fleksja, chociaż przysparza chorym z afazją znacznych trudności i materiał językowy obfituje we wszelkiego typu agramatyzmy, to może być czynnikiem stymulującym generowanie zdań, a łączliwość gramatyczna wyrazów, której często towarzyszy też współbrzmienie wygłosowych części wyrazów, mechanizmem usprawniającym realizację struktur składniowych. Akomodacja gramatyczna tworzy silniejsze związki asocjacyjne niżeli akomodacja semantyczna.

Przysłówek bywał zastępowany przymiotnikiem. W niżej przytoczonej serii zdań chora z afazją semantyczną naruszyła kanoniczny układ elementów we wzorcu składniowym, dokonując konwersji zdań z przysłówkiem wyrażonym w stopniu wyższym na zdania z przysłówkiem w stopniu najwyższym. Por.:

Najtrudniejszy jest sfalszować pieniądze.

*Najłatwiejsze jest pożyczyć pieniądze.
Najmniej skuteczny jest znaleźć pieniądze.
Najbardziej skuteczny jest zarobić pieniądze.
Nieetyczny jest wyłudzić pieniądze.*

Najrzadziej modyfikacja wzorca składniowego obejmowała wymianę elementów reprezentujących kategorię spójnika i czasownika. Jest to zjawisko jakby oczywiste, skoro spójnik stanowi niezależną składniowo część mowy, natomiast czasownik jest w strukturze zdania elementem konstytutywnym. Użycie niewłaściwego czasownika określone jest zakłóceniami natury semantycznej – wówczas w miejscu wyrazu właściwego pojawiały się jego antonimy – lub brzmieniowej, kiedy chory realizuje paronimy. Por.:

*Ta kobieta powinna tylko... może potrafi dawać [wypożyczać] książki.
A tutaj stoi dalej... jest [jedzie] samochód.
Chłopiec ciągnie [pcha] za sznurek samochód.*

W tekstach czytanych zmianę czasownika określają standardy składniowe typowe dla polszczyzny potocznej. Por.: *W ogródkach znać [widać] wiosnę.*

Zmiana spójnika wynika najczęściej z kontaminacji struktur składniowych, np. w przykładzie: *Nie wiem, że dam sobie radę z tym wszystkim* nastąpiła interferencja dwu wzorców: *Wiem, że dam sobie radę z tym wszystkim.* + *Nie wiem, czy dam sobie radę z tym wszystkim.*

Przedstawione wyżej zakłócenia w realizacji zdań wskazują, że afatyczne zaburzenia mowy wynikają przede wszystkim z zaburzeń w wyborze elementów wypełniających wzorzec, nie zaś z rozpadu struktur składniowych. Chorzy z afazją motoryczną mają trudności z aktualizacją elementów składniowych i ich wybór określony jest statystyką połączeń – związki składniowe częściej występujące w języku determinują kształt tych realizacji, natomiast osoby z afazją sensoryczną wybierają elementy naruszające semantyczną łączliwość zdania.

2. Inwersja składniowa

Szyk to kolejność wyrazów w zdaniu lub zdań składniowych w wypowiedzeniu. Zasady porządkowania tej kolejności mogą wynikać z uwarunkowań stylistycznych, logicznych, psychologicznych i gramatycznych. W polszczyźnie szyk traktowany jest zwykle jako element redundantny, chociaż w języku mówionym może przyjmować on funkcje dystynktywne [Świeczkowski 1969 s. 123]. Cechą języka mówionego jest istnienie najprzeróżniejszych układów tych samych elementów w ciągu, kompozycyjna dowolność.

W przypadku trudności w aktualizacji struktury składniowej zestawiane są wyrazy w kolejności określonej strukturą tematyczno-rematyczną, co typowe dla języka ogólnego w odmianie mówionej. Por.:

Szczeka pies. [Pies szczeka.]

Zeszyt kupilem. [Kupiłam [sic!] zeszyt.]

Ja kupiłam elegancką marynarkę wczoraj. [Wczoraj kupiłam elegancką marynarkę.]

Inwersja składniowa dotyczyła przede wszystkim partykuł, które zajmowały w zdaniu pozycję finalną, np.:

Obiad nie. [Nie jadłem obiadu.]

Wódka nie. [Nic piję wódki.]

Rodzina tak. [To jest moja rodzina.]

Realizacje, w których nastąpiła redukcja formalnych wykładników zależności gramatycznej pomiędzy członami zdania, ujawniały uporządkowanie elementów w kolejności przewidzianej w szyku prostym. Por. swoiste uporządkowanie słów, które sygnuje mowę zależną:

Lekarz. Tomek przepraszam dziadek. [Lekarz powiedział, żebym przeprosił dziadka.]

Przytoczony przykład potwierdza obserwowaną w języku ogólnym tendencję do stabilizowania się szyku członów syntaktycznych [Bartmiński 1973 s. 81-95]. Trudności w realizacji morfologicznych wykładników składniowych funkcji wyrazów są kompensowane ich pozycją składniową. Wydaje się nawet, że można takie zjawisko interpretować jako przejaw redundancji w języku, kiedy dublety funkcjonalne (fleksja i szyk) są redukowane do pojedynczych wykładników [por. Mierzejewska, Grotecki, w: Przybysz-Piwko 1993 s. 191].

Charakter zarejestrowanych konstrukcji językowych dowodzi, że afatyczne zakłócenia językowe na poziomie składni należy postrzegać w sferze *parole*. Formułowane do tej pory wnioski o dezintegracji u afatyków składniowego poziomu języka oparte były na danych ilościowych. Analiza jakościowa i odwołanie się do mechanizmów mowy rzucają światło na ocenę stanu kompetencji składniowej chorych z afazją i prowadzi do odmiennych wniosków. Istnienia kompetencji składniowej niechaj dowodzą liczne, charakterystyczne też dla języka w normie [Klemensiewicz 1959], przykłady kontaminacji wariantywnych struktur powierzchniowych.

V. KONTAMINACJA WZORCA SKŁADNIOWEGO

Oddzielenie płaszczyzny *langue*, jako abstrakcyjnego systemu znaków i reguł języka, od *parole*, jako możliwych wariantów realizacyjnych, pozwala ukazać sposoby komunikowania tej samej treści za pomocą różnych wyrażen ukształtowanych za pomocą reguł gramatyki. Wypada zwrócić też uwagę na semantyczne i funkcjonalne związki konstrukcji zarejestrowanych w zebranych materiale z modelowymi pod względem formy, składu leksykalnego i funkcji elementów składniowych konstrukcjami „wzorcowymi”¹⁸. Analizy potwierdzają, że pomiędzy semantyczną i składniową płaszczyzną tekstu istnieją silne, chociaż nie zawsze symetryczne, zależności [Karolak 1990; Lewicki 1986].

U podstaw budowy gramatycznej zdań leżą stosunki syntaktyczne, syntaktyczno-semantyczne lub semantyczne – struktura głęboka zdania. Nie jest ona dostępna bezpośredniej obserwacji, jej istnienie wykrywa się na podstawie analizy językoznawczej, natomiast zespół stosunków gramatycznych dających się w zdaniu zaobserwować bezpośrednio określa się mianem struktury powierzchniowej, która obejmuje takie pojęcia, jak podmiot, orzeczenie, dopełnienie bliższe i dalsze, mianownik, biernik, rzeczownik, przymiotnik itp. Zdania mające podobną lub nawet identyczną strukturę powierzchniową mogą się różnić pod względem struktury głębokiej. W gramatyce transformacyjno-generatywnej struktury powierzchniowe wyprowadza się ze struktur głębokich za pomocą reguł transformacyjnych¹⁹.

Podstawą do rozróżnienia pomiędzy strukturą głęboką a powierzchniową było spostrzeżenie, że między stroną formalną (planem wyrażania) a znaczeniową wypowiedzi językowych (planem treści) nie ma stosunku wzajemnie jednoznacznego: te same wyrażenia językowe mogą oznaczać różne treści i odwrotnie: te same treści mogą być oddawane za pomocą różnych wyrażen językowych.

¹⁸ Zwrócenie uwagi na synonimie pewnych konstrukcji werbalnych i nominalnych, realizowanych za pomocą różnych środków (gramatycznych i leksykalnych), podważyło strukturalistyczną tezę o autonomii składnika syntaktycznego, co w rezultacie doprowadziło do sformułowania gramatyki generatywnej, która zakładała jako podstawowy (głęboki) semantyczno-logiczny model zdania, o znaczeniu z góry określonym.

¹⁹ Początki gramatyki generatywno-transformacyjnej sięgają połowy lat pięćdziesiątych XX w. Rozwój tej teorii zaowocował różnymi wersjami, z których najbardziej rozpowszechnioną jest wersja N. Chomsky'ego. Wspólną cechą koncepcji transformacyjnych jest stwierdzenie, że opis języka buduje się wychodząc od ograniczonego zbioru reguł podstawowych, tzw. frazowych, i za ich pomocą generuje się abstrakcyjne struktury podstawowe (tzw. struktury głębokie), z których następnie za pomocą reguł transformacyjnych otrzymuje się aktualne zdania. W ujęciu HARRISA, twórcy tzw. niegeneratywnej gramatyki transformacyjnej, transformacja oznacza wzajemny stosunek między dwiema konstrukcjami gramatycznymi ujęty w formie zbioru operacji, którym należy poddać odpowiednią konstrukcję w celu przekształcenia jej na inną [Chomsky 1982; Urbańczyk 1991 s. 359-361].

W wypowiedziach afatycznych szczególnie wyraźnie ujawnia się trafność tego rozróżnienia i należy je traktować jako punkt wyjścia interpretacji zaburzeń składniowych przez osoby z uszkodzeniami mózgu.

Przyjechał autobus, na którego czekało dużo ludzi. [Przyjechał autobus, na który czekało dużo ludzi. + Przyjechał autobus, którego oczekiwało dużo ludzi.]

Musimy wyjechać na wakacje, na które wszyscy dobrze wypoczniemy. [Musimy wyjechać na wakacje, na które wszyscy czekaliśmy. + Musimy wyjechać na wakacje, na których wszyscy wypoczniemy.]

Czekał na to spotkanie z wielką emocją, która nie potrafił ukryć. [Czekał na to spotkanie z wielką emocją, której nie potrafił ukryć. + Czekał na to spotkanie z wielką emocją, która była widoczna.]

Czy kupiłeś jarzyny, o których prosiłam. [Czy kupiłeś jarzyny, o które prosiłam. + Czy kupiłeś jarzyny, o których mówiłam.]

Znajomi namawiają Jadwigę na opublikowanie wierszy, których pisze od dawna. [Znajomi namawiają Jadwigę na opublikowanie wierszy, które pisze od dawna. + Znajomi namawiają Jadwigę na opublikowanie wierszy, których nie publikowała.]

On pracuje jako policjantem. [On pracuje jako policjant. + On jest policjantem.]

Filiżanka, której się przyglądasz, kupiłam w czasie pobytu w Wenecji. [Filiżankę, której się przyglądasz, kupiłam w czasie pobytu w Wenecji. + Filiżanka, którą widzisz, pochodzi z Wenecji.]

Michał napisał list do profesora, z którym się poznał się na konferencji. [Michał napisał list do profesora, z którym spotkał się na konferencji. + Michał napisał list do profesora, którego poznał na konferencji.]

Czy nie znacie to kina na rogu. [Czy znacie to kino na rogu. + Czy nie znacie tego kina na rogu.]

Oni budują dom, mają już dobrego projekta. [Oni budują dom, mają już dobrego projektanta. + Oni budują dom, mają już dobrego projektanta.]

Ucieszyłam mnie wiadomość o twoim sukcesie. [Ucieszyła mnie wiadomość o Twoim sukcesie. + Ucieszyłam się wiadomością o Twoim sukcesie.]

To jest problem, z którymi nigdy nie rozwiążecie. [To jest problem, z którym nigdy się nie uporacie. + To jest problem, którego nigdy nie rozwiążecie.]

Krystyna dostała bluzkę w kolorze, której nie lubi. [Krystyna dostała bluzkę w kolorze, którego nie lubi. + Krystyna dostała bluzkę, której nie lubi.]

To jest płyn do pielęgnacyjny. [To jest płyn do pielęgnacji. + To jest płyn pielęgnacyjny.]

Patrzyła za nowy płaszcz. [Patrzyła na nowy płaszcz. + Patrzyła za nowym płaszczem.]

W Polsce litr benzyny kosztuje dwa litr złote. [W Polsce benzyna kosztuje dwa złote za litr. + W Polsce litr benzyny kosztuje dwa złote.]

Jedziemy do kolegi, z którym poznaliśmy we Francji. [Jedziemy do kolegi, którego poznaliśmy we Francji. + Jedziemy do kolegi, z którym poznaliśmy się we Francji.]

Przepis na pizzę, którą mi dałaś, jest bardzo dobra. [Przepis na pizzę, którą u Ciebie jadłam, jest bardzo dobry. + Pizzę, na którą dałaś mi przepis jest bardzo dobra.]

Spotkaliśmy Marysię, z którą zdawaliśmy z nami egzamin wstępny. [Spotkaliśmy Marysię, która zdawała z nami egzamin wstępny. + Spotkaliśmy Marysię, która zdawała z nami egzamin wstępny.]

Poradzę ci, jeżeli nie chcesz słuchać. [Nie poradzę ci, jeżeli nie chcesz słuchać. + Poradzę ci, jeżeli zechcesz słuchać.]

Postuchamy tego utworu, jeżeli mamy czasu. [Posłuchamy tego utworu, jeżeli będziemy mieli czas. + Nie posłuchamy tego utworu, jeżeli nie mamy czasu.]

Pani Basia mósi [sic!] wybrać, czy chce mieszkać w Katowicach, czy kupić M2 w Dąbrowie Górniczej. [Pani Basia musi wybrać, czy chce mieszkać w Katowicach, czy w Dąbrowie Górniczej. + Pani Basia musi wybrać, czy chce mieszkać w Katowicach, czy kupić M2 w Dąbrowie Górniczej.]

Nic już nie marzę o niczym. [Już nie marzę o niczym. + Nie potrzebuję już nic.]

Czy pamiętasz dowcip, o którym opowiadał wczoraj Marcin. [Czy pamiętasz dowcip, który opowiadał wczoraj Marcin. + Czy pamiętasz to śmieszne zdarzenie, o którym opowiadał wczoraj Marcin.]

W południu pan Jan przyjedzie do Wilanowa. [W południe pan Jan przyjedzie do Wilanowa. + Po południu pan Jan przyjedzie do Wilanowa.]

Dziecko zepsuł zegarek. [Dziecko zepsuło zegarek. + Dziecku zepsuł się zegarek.]

Znany aktor zagrał rolę, którą nie powinien był przyjąć. [Znany aktor zagrał rolę, której nie powinien był przyjąć. + Znany aktor zagrał rolę, którą powinien przyjąć.]

Później wszyscy zajadali wspaniałą rybą. [Później wszyscy zajadali wspaniałą rybę. + Później wszyscy zajadali się wspaniałą rybą.]

Na obiedzie zjedli befsztyk z frytkami. [Na obiad zjedli befsztyk z frytkami. + Byli na obiedzie i zjedli befsztyk z frytkami.]

Jak ty za... po tygodniu będziesz się czuła? [Jak Ty za tydzień będziesz się czuła? + Jak ty po tygodniu będziesz się czuła?]

Ja z tobą mówię wszystko. [Ja z Tobą mówię o wszystkim. + Ja Tobie mówię wszystko.]

Potem, jak skończyłam maturę, przyjechałam do Lublina. [Potem, jak skończyłam szkołę, przyjechałam do Lublina. + Potem, jak zdałam maturę, przyjechałam do Lublina.]

Opiekuje się chorego kolegę. [Opiekuje się chorym kolegą. + Dogląda / odwiedza chorego kolegę.]

Faktem jest, że większa część prezentowanych wyżej przykładów zarejestrowana została w mowie chorych z afazją sensoryczną. Trudności realizacyjne nie zaburzają u tych osób zdolności do formułowania kilkuelementowych wypowiedzi, stąd materiał jest dość bogaty. Analogiczne formy, chociaż o zredukowanej do dwu-trzech elementów formie, wystąpiły u osób z zaburzeniami motorycznymi, por. w jaki sposób chory z afazją motoryczną kinetyczną opowiada o swoim wypadku: *Motor – ryska – bak, a ja kaput.* [Motor miał ryskę na baku, a ja kaput]. Bez wątplenia tego typu realizacja zawiera dostateczną liczbę wykładników, które wskazują na umiejętność formułowania wypowiedzi w „mowie wewnętrznej”, a ta,

jak twierdzi Wygotski [1971], jest podstawą zdolności do orzekania o rzeczywistości zewnętrznej i uzewnętrznia się w zdaniach.

VI. MECHANIZM ZAKŁÓCEŃ SKŁADNIOWYCH W AFAZJI

Przedstawione wyżej sposoby realizacji struktur składniowych wskazują w większości przypadków na zakłócenia w przebiegu czynności na etapie językowego planowania i wykonania. W literaturze psycholingwistycznej [Aitchison 1991] za jednostki planowania uznaje się grupy toniczne lub zdania fonematyczne, czyli krótkie odcinki mowy wypowiedzane z pojedynczym zarysem intonacji (*tone group, phonemic clause*).

Podstawą do stwierdzenia, że jednostką planowania jest grupa toniczna, jest zaobserwowanie takiej prawidłowości, iż zakłócenia struktury składniowej mieszczą się w obrębie pojedynczej jednostki tonicznej, natomiast zwykle nie dostrzega się interferencji składników dwu sąsiednich zdań składowych. W podanych niżej przykładach widoczne jest krzyżowanie dwu wariantów tekstowych tej samej struktury głębokiej, dostrzega się konkurencyjne współwystępowanie dwu narzucających się mówiącemu możliwości realizowania jakiegoś komponentu semantycznego, dwu jego formalnych eksplikacji w operacji zdaniotwórczej [Klemensiewicz 1959].

O prawidłowościach w przebiegu procesu zdaniotwórczego można wnioskować poprzez analizę pauzy. Planowanie wypowiedzi można podzielić na dwa główne etapy: po pierwsze – planowanie ogólne, rozpoczynające się podczas wypowiedzania poprzedniego zdania, po drugie – planowanie szczegółowe, zachodzące wtedy, gdy zdanie się właśnie rozwija. Stąd w wypowiedziach pauzy pojawiają się zarówno pomiędzy zdaniami, jak też w ich obrębie. Mówiący planuje następne zdanie, kiedy wypowiada poprzednie, planuje kolejną grupę toniczną w czasie, kiedy wypowiedziana jest wcześniejsza.

Na etapie planowania ogólnego ustalane są wyrazy kluczowe, składnia oraz intonacja grup tonicznych jako całości, natomiast na etapie planowania szczegółowego wyrazy i końcówki umieszczane są na swoich miejscach w strukturalnym modelu zdania. Zakłócenie planowania ogólnego, a zatem niewłaściwy udział wyrazów tekstowych, nieodpowiedni wzorzec składniowo-intonacyjny, a w konsekwencji głęboko zaburzona wypowiedź dostrzec można w niżej cytowanych wypowiedziach. Wszystkie podane tu przykłady wskazują na zachowanie formalnego modelu zdania. Patologia ujawnia się tutaj w niewłaściwym wypełnieniu leksykalnym struktury, przez co zaburzona jest spójność znaczeniowa dialogów. W pierwszym przykładzie pytanie z użytym zaimkiem przymiotnym aktualizuje

wypowiedzenie przydawki w formie liczebnika, a nie podmiotu w formie rzeczownika, o który chodziło w pytaniu. Por.:

B. Jaka to litera?

A. Piętnasta.

Podobny mechanizm ilustrują dwa kolejne wypowiedzenia, gdzie pytanie zawierało zaimek przysłowny miejsca. Wyrażenia przyimkowe użyte przez chorych w odpowiedziach są gramatycznie spójne z formą pytania. Zaburzona jednak została spójność semantyczna i – jak w pierwszym przypadku – pragmatyczna.

B. Gdzie Pani pracowała?

A. ... pracowałam... na... ulicy...

B. W jakiej firmie?

B. Gdzie Pani pracuje?

A. W następnych latach.

Zakłócenia w planowaniu szczegółowym, a zatem nieprawidłowe usytuowanie wyrazów w zdaniu oraz niewłaściwa dystrybucja końcówek fleksyjnych, widoczne są w kolejnych zdaniach. Por.:

Janusz wystął pracę na konkurs, na której [w którym] główną nagrodą jest wycieczka po Morzu Śródziemnym.

Czasami jesienią jest przepiękna. [Czasami jesień jest przepiękna. + Czasami jesienią jest przepięknie.]

On był ciekawy filmem. [On był ciekawy filmu. + On był zaintrygowany filmem.]

Jego reżyserował Jerzego Hoffmanna. [Jego reżyserował Jerzy Hoffmann. + Film Jerzego Hoffmanna.]

Wyrzeźbić tego pomnika było trudno. [Wyrzeźbić ten pomnik było trudno. + Wyrzeźbienie tego pomnika było trudne.]

Analogiczne zjawiska ujawniają się w przejęzyczeniach osób zdrowych, określanych przez Z. Klemensiewicza „konkurencyjnymi” – por.: *doskonała pomysł* [doskonała myśl + doskonały pomysł]; *karambol była* [karambol był + katastrofa była] [Klemensiewicz 1959 s. 178]. W normie językowej zakłócenia

mają najczęściej charakter fonetyczny i zdarzają się w obrębie jednej grupy tonicznej. Sporadyczne są takie przypadki, kiedy ta prawidłowość zostaje naruszona i do zdania poprzedzającego wkradają się całe wyrazy, a nie tylko segmenty dźwiękowe [Aitchison 1991].

Zasada i dla przejęzyczeń w normie, i dla zaburzeń w afazji jest następująca: zaburzenia leksykalne przekraczają zwykle granice zdań, zakłócenia dźwiękowe występują w obrębie grup tonalnych.

Mechanizm zmian ilościowych i jakościowych w strukturze składniowej wypowiedzi afatycznych ujmowany bywa w kategoriach zaburzeń programowania wypowiedzi i opisywany jest jako skutek działania trzech osobnych procesów:

1) przestawienia (transpozycji)

To w piątek ja przyjeżdża do pani? [To w piątek Pani przyjeżdża do mnie?]

A. *Tutaj przychodzi... Pani... Pani do pana.*

B. *Nie, odwrotnie.*

A. *Pan do pani. Tak.*

B. *Yhy.*

2) wyprzedzenia (antycypacji)

Idą i radą [jada] robotnicy do fabryki.

Mała dziewczynka bawi [lubi] się bawić lalkami.

3) powtórzenia (perseweracji)

Idą na bal chłopcy i dziewczynki ida²⁰.

Z drzew spadały drzewa.

Zakłócenie procesu językowego planowania i programowania wypowiedzi powoduje zarówno powstawanie przejęzyczeń, jak też leży u podstaw zaburzeń składniowych w afazji.

²⁰ Równie dobrze mógł w tej realizacji zadziałać mechanizm antycypacji. Fakt, że zdanie powstało w mówionej odmianie języka, wskazywałby na to, że szyk tego zdania był zaplanowany w ten sposób, by reumat wyprzedzał temat, a wówczas byłby to przykład perseweracji, jeśli zaś zdanie miałoby realizować szyk neutralny w polszczyźnie, wówczas należy tłumaczyć widoczną w nim patologię jako przejaw antycypacji.

VII. WNIOSKI

Charakterystyczne dla afazji rozluźnienia składniowej organizacji zdania, występowanie potoków składniowych, naruszenia bezpośrednich związków składniowych pomiędzy członami określanym i określającym, a nawet obecność anakolutów składniowych są właściwe również mówionej odmianie języka w jej wariancie potocznym. W prezentowanym materiale frekwencja takich konstrukcji różniła się jednak od języka w normie zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym.

Najczęściej zaburzenie gramatycznej struktury zdania wiązało się z naruszeniem związków gramatycznych: związków zgody pod względem liczby, rodzaju, przypadku, redukcją obligatoryjnych części schematu składniowego lub też nadmiernym jego rozwinięciem. Jednakże pozycja wyrazów w zdaniu, obecność relewantnych, z punktu widzenia informacyjności wypowiedzeń, części wzorca składniowego, realizacja przebiegów melodycznych, a przede wszystkim językowy i pozajęzykowy kontekst, w jakim pojawiły się omawiane przykłady, sprawiały, że pomimo naruszenia powierzchniowej spójności gramatycznej i semantycznej tych tekstów w większości realizowały one założone przez mówiącego funkcje pragmatyczne.

Różnice pomiędzy wypowiedziami w normie językowej i wypowiedziami w afazji różni też funkcjonalna charakterystyka zdań. Składnię tekstów afatycznych charakteryzuje niska frekwencja zdań rozkazujących i żądających oraz wysoka częstość użycia oznajmień. Taki stan rzeczy wyływał zapewne ze specyficznych uwarunkowań interakcji, w jakiej rejestrowany był materiał badawczy. W codziennych kontaktach językowych z bliskimi struktury imperatywne były najczęstszą formą wypowiedzeń używanych przez chorych z afazją, co wskazuje na wysoką sprawność chorych w zakresie realizacji językowych wykładników funkcji pragmatycznej.

Charakterystycznym objawem funkcjonalnej charakterystyki składni tekstów afatycznych jest niedobór struktur pytajnych. Pojawiały się one najczęściej w związku z realizacją metajęzykowej funkcji komunikatu. Ze względu na charakter sytuacji komunikacyjnej, w której osoba z zaburzeniami mowy korzysta z instytucjonalnej terapii tego zaburzenia, naturalne jest, że pytania będą dotyczyły mówienia i języka.

Obraz zjawisk składniowych w wypowiedziach afatycznych koresponduje jeszcze z jedną zmienną – jest nią gatunek wypowiedzi. W monologach osób, przeważnie z afazją akustyczno-gnostyczną oraz akustyczno-mnestyczną, obserwuje się potoki składniowe, znaczną frekwencję struktur zakłócających tzw. regularny tok składniowy (wtrącenia, zdania urwane, zdania sklejone, kontaminacje, anakoluty, przejęczyczenia), natomiast w wypowiedziach dialogowych u tych

samych osób zaznacza się większa dyscyplina w realizacji struktur składniowych, np. poprzez przetworzenie matrycy składniowej pytania interlokutora lub ograniczenie sekwencji persewerowanych elementów. W dialogach prowadzonych przez osoby z afazją motoryczną użycie zredukowanych elementów wzorca jest w większym stopniu uzależnione od kontekstu językowego niżeli w monologach. W tekstach opisów i opowiadań widoczna jest natomiast wyraźna selekcja realizowanych elementów składniowych – wypowiedzane są te, które są informacyjnie istotne, ich liniowe uporządkowanie w tekście wyznaczają pełnione przez nie funkcje składniowe i pozycja w strukturze zdania realizowanego w szyku prostym.

Bibliografia

- Achutina T. W. (1989). *Niejrolingwistyczeskij analiz sintaksisa*, Moskwa.
- Aitchison J. (1991). *Ssak, który mówi. Wstęp do psycholingwistyki*, Warszawa.
- Apresjan J. D. (1980). *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Wrocław.
- Awdiejew A. (1987). *Pragmatyczne podstawy interpretacji wypowiedzi*, Kraków.
- Awdiejew A. (red.) (1999). *Gramatyka komunikacyjna*, Warszawa–Kraków.
- Bartmiński J. (1973). Czy język polski staje się językiem pozycyjnym. „*Język Polski*” 53, 2-3, 81-95.
- Baudouin de Courtenay J. (1885). Z patologii i embriologii języka. „*Prace Filologiczne*” 1, 14-58, 318-344.
- Bogusławski A. (1963). O interpolacji. „*Biuletyn PTJ*” 23, 121-131.
- Boniecka B. (1973). Elipsa a równoważnik zdania (oznajmienie). „*Annales UMCS*” Sectio F, vol. XXVIII, 329-353.
- Boniecka B. (1998). *Składnia współczesnego języka polskiego*, Lublin 1998.
- Boniecka B. (2000). Struktura i funkcje pytań w języku polskim. W: *Komunikacja językowa i jej zaburzenia*. T. 18. Red. S. Grabias, Lublin.
- Buttler D. (1971). Źródła redundancji leksykalnej. „*Prace Filologiczne*” 21.
- Chomsky N. (1982). *Zagadnienia teorii składni*, Wrocław.
- Fidos Ł. J. (1977). Budowa syntaktyczna wypowiedzi afatyków. O „stylu telegraficznym”. „*Polonica*” 3.
- Grabias S. (1997 a). *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin.
- Grabias S. (1997 b). Mowa i jej zaburzenia. „*Audiofonologia*” 10, 9-36.
- Grzegorzczkowska R. (1998). *Wykłady z polskiej składni*, Warszawa.
- Grzesiuk A. (1995). *Składnia wypowiedzi emocjonalnych*. W: *Komunikacja językowa i jej zaburzenia*. T. 8. Red. S. Grabias, Lublin.
- Jakobson R. (1989). W poszukiwaniu istoty języka. W: *Wybór pism*. Cz. 1, 2. Red. M. R. Mayenowa, Warszawa.
- Karolak S. (1990). *Kwantyfikacja a determinacja w językach naturalnych*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z. (1959). O tzw. przejrzyczeniach. „*Język Polski*” 39, 173-180.

- Klemensiewicz Z. (1969). *Zarys składni polskiej*. Warszawa.
- Klemensiewicz Z. (1971). Schemat syntaktyczny i szablon syntaktyczny. W: *Problemy składni polskiej*. Studia, dyskusje, polemiki z lat 1945-1970, Kraków.
- Kurcz I. (1987). *Język a reprezentacja świata w umyśle*. Warszawa.
- Kurcz I. (1992). *Język a psychologia. Podstawy psycholingwistyki*, Warszawa.
- Kurkowska H., Skorupka S. (1966). *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa.
- Lewicki A. M. (1986). Słownik a gramatyka w leksykograficznym opisie związków gramatycznych. W: *Typy opisów gramatycznych języka*. Red. M. Basaj, Wrocław, s. 157-170.
- Lyons J. (1984). *Semantyka 1*, Warszawa.
- Łuria A. R. (1967). *Zaburzenia wyższych czynności korowych wskutek ogniskowych uszkodzeń mózgu*. Warszawa.
- Łuria A. R. (1976 a). *Problemy psychologii i neurolingwistyki*, Warszawa.
- Łuria A. R. (1976 b). *Podstawy neuropsychologii*, Warszawa.
- Mierzejewska H. (red.) (1978). *Badania lingwistyczne nad afazją*, Wrocław.
- Mierzejewska H. (red.) (1982). *Badania porównawcze afazji*, Wrocław.
- Milewski T. (1971). *Problemy składni polskiej*. Red. A. M. Lewicki, Warszawa.
- Mosiółka K. (1978). *Równoważnik zdania we współczesnym języku polskim*. Wrocław.
- Obuchowski K. (1982). *Kody orientacji i struktura procesów emocjonalnych*, Warszawa.
- Obuchowski K. (1991). *Człowiek intencjonalny*, Warszawa.
- Ożóg K. (1990). *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej. Wybrane zagadnienia*, Kraków.
- Panasiuk J. (1999). Zaburzenia języka a komunikacja w przypadkach afazji. W: *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV)*. Bd. 2. Hrsg. von K. Böttger, M. Giger, B. Wiemer, München, s. 213-222.
- Panasiuk J. (2000). Strategie komunikacyjne w przypadkach afazycznych zaburzeń mowy. W: *Diagnoza neuropsychologiczna. Metodologia i metodyka*. Red. A. Borkowska, E. M. Szepietowska, Lublin, s. 149-182.
- Perczyńska N. (1975). *Wybrane cechy składniowo-stylistyczne polszczyzny mówionej*, Wrocław.
- Polański K. (1966). Główne typy struktur składniowych w języku polskim. „Zeszyty Naukowe WSP w Katowicach”. *Prace Językoznawcze* 3, 31, 83-99.
- Polański K. (1971). Pojęcie struktur wyjściowych i ich rola w składni. W: *Problemy składni polskiej*. Studia, dyskusje, polemiki z lat 1945-1970. Red. A. M. Lewicki, Warszawa, s. 208-219.
- Polański K. (red.) (1993). *Encyklopedia Językoznawstwa Ogólnego*, Wrocław.
- Przybysz-Piwko M. (1993). *Afazja. Z lingwistycznych badań empirycznych*. Warszawa.
- Saloni Z., Świdziński M. (1985). *Składnia współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- Skubalanka T. (red.) (1978). *Studia nad składnią mówionej polszczyzny*, Wrocław.
- Sobolewska E. (1983). Zaburzenia funkcjonowania systemu językowego a zakłócenia tempa mówienia w afazji. W: *Prawidłowe i zaburzone funkcjonowanie dzieci i młodzieży*. Red. S. Popek, Lublin.
- Świeczkowski W. (1969). O pewnym synchroniczno-diachronicznym aspekcie składni. „*Biuletyn PTTJ*” 27.

- Urbańczyk S. (red.) (1991). Encyklopedia Języka Polskiego, Wrocław.
- Wilkoń A. (1987). Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny, Katowice.
- Wygotski L. S. (1989). Myślenie i mowa, Warszawa.
- Zarębina M. (1970 a). Zaburzenia w kategoriach morfologicznych w afazji. „Biuletyn PTJ” 28, 181-190.
- Zarębina M. (1970 b). Z problematyki afazji mieszanej. „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie”. Prace Językoznawcze 38, 145-154.
- Zarębina M. (1973). Rozbicie systemu językowego w afazji (na materiale polskim), Wrocław.
- Zawadowski L. (1966). Lingwistyczna teoria języka, Warszawa.